LUND UNIVERSITY

Svensk ortografihistoria

Från 1200-tal till 1700-tal

Teleman, Ulf

2019

Document Version:
Annan version

Link to publication

Citation for published version (APA):
Teleman, U. (2019). Svensk ortografihistoria: Från 1200-tal till 1700-tal.

Total number of authors:
1

Creative Commons License:
CC BY-ND

General rights
Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:
Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.
• Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
• You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
• You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: https://creativecommons.org/licenses/

Take down policy
If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

Download date: 18. Oct. 2026

Svensk ortografihistoria

Från 1200-tal till 1700-tal

Ulf Teleman

Historien om svenskans ortografi är samtidigt en historia om en civilisationsprocess. Därför är studiet våra rättskrivningsnormer lika viktigt som studiet av de svenska talspråkens utveckling. Stava fritt är stort men stava rätt är större …

Syftet med denna berättelse är att skriva en sammanhängande historia om utvecklingen av svensk ortografi med latinskt alfabet. Tidsramen är från 1200-talet ungefär fram till stormaktstidens slut. Under den här tiden skrevs svenska i stort sett utan kodifierande manualer med auktoritativt fastlagda regler för svenskans ortografi. Framställningen gör halt runt sekelskiftet 1700 då ett flertal skrifter om svensk stavning publicerades. Under 1700-talet fortsatte diskussionen periodvis fram till 1801, då Carl Gustaf af Leopold på uppdrag av Svenska Akademien kodifierade stavningen på ett sätt som mer eller mindre avgjorde saken. (För försöken att reglera ortografin från 1700-talet och framåt hänvisas till Teleman 2002 och 2003.)

Den svenska ortografins historia kan sägas ha genomgått fem faser. Startperioden omfattar äldre fornsvenska då tentativa stavningsregler prövades i olika handskrifter av skrivare som i stort sett arbetade på egen hand. Den andra fasen omfattar den yngre fornsvenskan och har som sin viktigaste bas skrivandet vid Vadstena kloster då stavningen stabiliserades med ambitionen att skapa en mer standardiserad ortografi. Under den tredje fasen, den äldre nysvenskan, blir boktryckarkonsten en viktig faktor och bibelöversättningen lägger grunden för en relativt stabil stavningsstandard, åtminstone inom den religiösa textsfären. Nästa fas, den fjärde, börjar med att ortografin diskuteras och analyseras av flera skribenter, som låter trycka avhandlingar där de preciserar regler för den standardiserade stavningen, också den som användes i sekulärt skrivande. Processen sattes i gång under den karolinska tidens sista decennier och fortsatte under frihetstiden. Carl Gustaf af Leopold inledde sedan slutfasen med sin skrift 1801 om den svenska stavningen. Med Svenska Akademien i ryggen gav han därmed svenskan en standardiserad stavning på nivå med den i andra kulturspråk.

Som andra alfabetiska ortografier är den svenska byggd på kopplingen till det skrivna språkets uttal. Men någon hundraprocentig överensstämmelse är det som bekant aldrig fråga om. En del latinska bokstäver fick från början en oklar status i den svenska ortografin, andra bokstäver måste läggas till. Ortografins utveckling är kopplad till ljudhistorien, men den är också underkastad sina egna villkor och dess inneboende tröghet kan göra att stavningen inte hänger med i den ljudhistoriska utvecklingen utan i stället konserverar sina egna konventioner.

När vi ser hur ortografien i de skrivna texterna ändras över tid följer vi därför en utveckling med många orsaker och drivkrafter av vilka en del hänger ihop med att det underliggande talspråket har förändrats i sin fonetik och morfologi. Svenskan och dess dialekters ljudhistoria ändringar är inte ämne för den här studien, eller är det rättare sagt bara i den mån de leder till ändringar i ortografin som inte direkt kan härledas ur talets utveckling.

Det jag här vill undersöka är framför allt hur de skrivande medvetet eller omedvetet har valt att stava. Då möter vi speglingar av de skrivandes idealföreställningar om språk, deras kunskap om andra språk, deras åsikter om vilka talargruppers tal är mest värdefullt eller korrekt. Skribenterna styrs av sina medvetna eller omedvetna föreställningar om hur ljud ska återges i skrift, hur morfologi och ordidentitet ska beaktas, huruvida ordens etymologi ska synas i stavningen, hur enhetlig och konsekvent (standardiserad) en ortografi ska vara etc.

Låt oss först se lite närmare på vad en standardiserad ortografi är för något.

Alfabetisk stavning förutsätter som sagt en rimlig grad av fonografematisk överensstämmelse, dvs. att skriften ska vara systematiskt och konsekvent kopplad till textens upplästa form. Normen kan ändå medge spelrum, dvs. ett och samma ljud kan stavas på olika sätt och en och samma bokstav kan referera till olika ljud i språket. Spelrummet som medges är en praktisk fråga. Kontexten är ju till hjälp vid tolkningen också när relationen mellan bokstav och ljud är asymmetrisk.

Kravet på koppling mellan uttal och bokstav ger problem eftersom uttalet kan växla socialt, geografiskt och tidsligt. Det här ömsesidiga beroendet plågar ortograferna ända fram till dess att ett enhetligt rikstalspråk kan förutsättas som skriftspråkets partner. Språkhistorien kommer därmed att bli en ständig dragkamp mellan tal- och skriftnormer: i riktning mot en skrift som rättar sig efter talet eller mot ett tal som följer skriften. För den som med moderna ögon läser texter från medeltiden och tidig nyare tid kan stavningen därför se mer regellös ut än den är. Texter kan inom sig vara regelbundet stavade samtidigt som de avviker från stavningen i andra texter. Zheltukhin (1996) har visat att det kan finnas individuella privata stavningsvanor, vilket gör att stavning t.o.m. kan användas vid språklig författarbetstämning.

Ortografisk standard innebär – för den som behärskar den – att hen entydigt kan gå från stavning till uttal och tvärtom. Också en fullfjädrad ortografisk standard kan innebära mer eller mindre krångliga stavningsmönster. Den enklaste varianten är när en viss bokstav (eller digraf) alltid anger ett visst ljud eller fonem och omvänt. Ett sådant fonetiskt alfabet används nog inte i något språk. I stället gäller att vissa stavningar är knutna till villkor av olika slag:

a) stavningen förutsätter viss fonografematisk distribution som när /v/ stavas olika initialt, medialt eller finalt i ord

b) stavningen förutsätter viss lexikal distribution (t.ex. nusv. *rock* v.s.a *och* eller *sol* v.s.a. *zoo*) eller morfologisk struktur (t.ex. nusv. *svällde* v.s.a. *välde, släckte v.s.a. släkte*).

Sådana villkor innebär inte att ortografin är ostandardiserad, bara att villkoren är lite mer specifika. Dagens engelska är t.ex. ett standardiserat skriftspråk men relationen mellan stavning och ljud är mer komplicerad än i svenska. Möjligen kan man tala om försvagad standard när reglerna medger fakultativ variation som när vissa handskrifter manifesterar en ortografi som medger stavning av /v/ med antingen <v>, <u>, <w> eller <fw> i en viss position eller <z> som alternativ till <s> i vissa ord t.ex. nusv. <zebra>. Märk här ändå att spelrummet anges av normen: den anger vilka stavningar som är möjliga och vilka som inte är det. Vanligen är de alternerande bokstävernas kanoniska ljudvärden lika varandra.

En lockande frågeställning är vilken stavning som är den mest funktionella, t.ex. vid läs- och skrivinlärning, vid läsning och skrivning. Många gamla kulturspråk som engelskan, danskan och franskan har tvivelsutan komplicerade regler, om man jämför med t.ex. tyskan, finskan och det norska bokmålet. Vilken stavning är mest effektiv? Vad betyder graden av variation, graden av fonografematisk överensstämmelse, inslagen av lexikalisk betingelse, markeringen av morfologisk struktur? Min tro är att sådana funktionella överväganden på det hela taget spelat en ganska liten roll i ortografiernas utveckling. Vad som är ”bäst” ska jag därför inte diskutera här.

I föreliggande undersökning ska ortografin huvudsakligen studeras sådan den föreligger i omfattande handskrifter (före 1500) eller i tryckta böcker (efter 1500). Tanken är att utvecklingen mot en standardiserad ortografi drivs framåt särskilt i texter av denna typ.

Den första fasen i vår stavningshistoria är den tid då svenskspråkiga texter började skrivas inte med runor utan med latinska bokstäver. Runorna och deras ljudvärden (t.ex. ƥ-runan) kan ha spelat en roll också vid användningen av det latinska alfabetet men den avgörande förebilden var latinets bokstäver och deras kanoniska ljudvärden, när de användes för att skriva på latin. Latinsk stavning var redan

under vår tidiga medeltid i stort sett standardiserad till de nutida nationella skriftspråkens nivå. Ljudvärdena skilde sig säkert från land till land, men bokstäverna uttalades ändå likartat i de kristna länderna.

I vissa fall måste förstås nya tecken skapas för att passa nationalspråkliga ljud som inte återfanns i latinet. Den svenska stavningen påverkades säkert också av andra skriftspråk vilkas konventioner utvecklats på latinalfabetets grund. Skrivarna kunde t.ex. inspireras av den isländska och norska ortografin som var något århundrade äldre, och via dem övertogs kanske stavningsinslag också från fornengelskan. Något senare var Sverige och Danmark framför allt utsatta för mission söderifrån och då kom man att överta enstaka stavningskonventioner från tyskan. Lågtyska och högtyska fortsatte att spela en viss roll för svensk ortografi fram till och med nyare tid. Under 1400- och 1500-talen var inflytandet från danskan på svenskan märkbart, särskilt inom det världsliga skrivandet. Många lånord innebar import av lexikaliskt bunden stavning som ibland generaliserades och användes vid stavningen av fonetiskt liknande svenska ord.

Under handskriftstiden, dvs. under medeltiden, men också senare förutsattes det att mottagaren läste texten högt för sig själv och för andra mottagare som inte kunde läsa själva. Kopplingen mellan ljud och bokstav framstod då som central och självklar för alla inblandade.

Troligen hade de flesta skrivare redan från början standardisering som självklart ideal: ett visst ord skulle alltid stavas på samma sätt, konsekvent, precis som i de religiösa skrifterna på latin. Texter som värderades högt på grund av sitt innehåll kunde bli mönster också för andra texters stavning. Nästa generations skribenter räknade ut vilka bakomliggande regler som den äldre prestigefulla texten manifesterade.

Standardiseringen gynnades av att skrivande koncentrerades till skriptorier där många skrivare sysslade med avskrivning av viktiga texter och formulering av viktiga dokument och texter (t.ex. översättningar). De medeltida skriptorierna var knutna till kloster och domkyrkor. De religiösa texterna skrevs länge bara av folk som var väl förtrogna med latinet och latinska texter. Först senare uppstod världsliga kanslier, dels i de största köpstäderna och dels inom ramen för den världsliga makten. De centrala kungliga kanslierna blev betydelsefulla först i och med nationalstaternas etablering, i Sverige nog inte förrän fr.o.m. vasakungarna. Sekulära texter som kan ha spelat en roll redan tidigare var troligen landslagarna och stadslagarna, medan t.ex. diplom och domboksprotokoll hade en mer varierande stavning och begränsad läsekrets. (T.o.m stavningen av namn på en och samma person kunde här variera från gång till gång.)

Utvecklingen mot ökad standardisering av det svenska skriftspråkets bokstavsbruk är ett av spåren i denna berättelse. Hit hörde egentligen inte bara bokstävernas bruk utan också normerna för en del andra genuint skriftspråkliga markörer, t.ex. interpunktionen och andra skrivregler som vi dock här ska lämna obeaktade. Någon systematisk undersökning av standardiseringsgraden över tid har dock här inte varit möjlig. Min ambition är att översiktligt betrakta den här processen och se vilka omständigheter som kan göra den begriplig.

Språkvetarna har på senare tid sällan intresserat sig för stavningen som sådan utan framför allt sett den som en väg till det forna uttalet. När nutida språkvetare har använt medeltida texter för att få veta hur det talade språket lät under medeltiden, var det emellertid inte alltid så lätt att avgöra om stavningen troget avspeglade uttalet eller om det fortfarande återgav en äldre dialekt eller ett äldre språkskede.

Många ortografiska problem hänger med från första början. Regler för markering av lång och kort betonad vokal måste uppfinnas eftersom här latinet inte var till stor hjälp. Förhållandet mellan <o> och <å>, mellan <e> och <ä> för kort vokal plågade skribenterna ända in i modern tid. Nya bokstäver kom till och digrafer skapades för att ange en ny klangfärg. En viss dragkamp mellan fonetik, morfologi och lexikon gjorde sig hela tiden gällande: Skulle man visa att <svällde> var en böjningsform till skillnad från t.ex. <välde>? Skulle man hålla i sär homonymer som <kål> och <kol> eller skulle båda stavas <kål>? Skulle importorden behålla sin stavning eller skulle de försvenskas?

Och hur skulle man förhålla sig till andra skrivnormer, där sambandet med talet gav en mera osäker ledning? Sådana inslag i skriften som bruket av stor och liten bokstav, avstavning, komma, semikolon och punkt diskuteras med en viss hetta ännu i dag.

Ortografins standardisering är ofta omöjlig att skilja från morfologins. När svenskans skriftspråk standardiseras gäller detta inte bara stavningen utan också ordens böjning, ordförrådet och syntaxen. Egentligen borde denna framställning omfatta också ordböjning och ordbildning eftersom ändelser kan stavas på olika sätt. Ofta ser vi hur suffixens stavning och ljudbild standardiseras grafiskt och fonetiskt som en följd av morfologisk funktion eller med ändrad morfologisk funktion som konsekvens. Jag tänker på förlopp som t.ex. de följande:

Bortfall av ursprungligen ”palatalt” r i vissa suffix men inte i andra.

Utbyte av -a mot -e och åter mot -a i vissa suffix men inte i andra.

Bortfall av -t i vissa suffix men inte i andra.

Fixering av -e eller -o gentemot -i och -u i vissa suffix men inte i andra.

Stavning med finalt -d i stammen framför t-suffix som i <kastadt, godt>.

Stavning av pluralsuffixet i ord av typen *gata*.

Etc.

Här är inte platsen att gå till botten med alla hithörande frågor. Jag måste erkänna att jag här bara påminner om ett lika intressant som besvärligt problemfält.

1 Det latinska alfabetet och den svenska stavningen

Latinet och den latinska ortografin kom till Norden med kristendomen. Då fick man också nya material att skriva på, särskilt pergament. Man skrev långa texter, inte bara inskrifter och vardagsmeddelanden som man gjort och i viss mån ännu gjorde med runor på stenar och träbitar.

Kyrkan och den katolska religionen var skriftbaserad. Latinet var det dominerande språket och en viktig del i utbildningen av kyrkans präster och munkar, dvs. av dem som kom att skriva också på svenska i kyrkans tjänst eller åt det övriga svenska samhället. Det latinska alfabetet var den självklara utgångspunkten, även om en del av skribenterna kände till grekiska eller kanske t.o.m. det gotiska alfabetet som byggde på grekiskans. Någon egentlig konkurrent var däremot inte runskriften, särskilt inte i form av det 16-typiga alfabetet som etablerats i Norden under vikingatiden. I Norge och på Island hade latinbaserade alfabet börjat användas redan fr.o.m. början av 1100-talet och där hämtade särskilt västsvenskarna ortografisk inspiration. Under tidig medeltid utbildades många av kyrkans män vid europeiska universitet, särskilt i Paris och i Tyskland, och kan då också tagit intryck andra nationellt präglade latinska skrivvanor.

Bokstäverna i det dåtida latinska alfabetet var i stort sett desamma som i det klassiska latinet men deras uttalsvärden hade förstås undergått en del förändringar, dels inom de romanska folkspråken men också som talat arbetsspråk inom kyrkan. Detta kom rimligen att spela en viss roll när det latinska alfabetet började användas för att skriva de sentida germanska nationalspråken. (Efterhand utvecklades på substrat av olika nationalspråk olika uttal av latinet, och i den mån svenska skrivare påverkades av latinet var det nog sådana latinuttal som vägledde deras bokstavsbruk också när de skrev svenska.)

Alfabetets bokstäver hade i det latinska högspråket sina kanoniska ljudvärden som framgick av deras bokstavsnamn. Dessa ljudvärden var utgångspunkten när bokstäverna kom att beteckna besläktade ljud i det nationella språket. Vi har kvar bokstavsnamnen först från 1600-talet (Aurivillius). Vokalerna fick liksom i dag namn efter den betecknade långa vokalens uttal: *a, e, i* etc. Konsonanter med kontinuativt uttal benämndes efter modellen *ell, err, emm* etc. och andra konsonanter efter modellen *be, de, ge* etc.

Först något om ljudvärdena för den latinska ortografi som stod till buds när svenskan skulle skrivas på 1200-talet (Hammarström 1925). <a>, <o och <u> hade ”internationellt uttal” som i den äldsta fornsvenskan. Bland vokalerna hade <y> kommit att uttalas /i/. <æ> hade tidigare angett /ai/ eller /ei/ men hade senare kommit att beteckna monoftonger som långt e- eller ä-ljud. Samma gällde <œ> som tidigare angett /oi/ (t.ex. Hammarström 1925, Bergh 1978, 8).

Ett märkligt inslag i den latinska ortografin var hybridbokstäverna <u> och <v> som vanligtvis var komplementärt distribuerade i stavningen: <v> användes initialt, <u> medialt i orden. Både <v> och <u> kunde beteckna vokal och konsonant: <vallis, vnda; auis, seruus>. Först på 1500-talet skedde genom Petrus Ramus i latinet den fonetiskt baserade fördelning som föreligger i modern stavning (Haverling 2011, 71), dvs. <v> för konsonant och <u> för vokal. En liknande ordning gällde för <i> och <j>. På det hela taget övertog den fornsvenska skriften latinets konventioner för bruk av de här två nämnda ortografiska tvillingparen.

Uttalet av den latinska konsonanten /v/ antas ha varit labiodentalt under tidig medeltid även om det under klassisk tid uttalats bilabialt [w] (Haverling 2011, 80). Som halvvokal efter konsonant bör dock uttalet ha varit [w] i ord som *qualis, suadeo, lingua*.

Omljudsvokalerna i svenskan och andra nordiska språk hade inga givna bokstäver i det latinska alfabetet. Här blev <y> som hde aänts i latine för återivning av grekiska lånord och namn lösningen för /y/. Visserligen hade den latinska bokstaven kommit att ange /i/ det efterklassiska latinet, men nu passade bokstavens grafiska form bra med tanke på y:s uttal i svenskan (rundat som /u/ men dessutom främre och högt som /i/). Dessa distinktiva drag återgavs tydligt i majuskeln <Y>: V (variantform av <u>) ovanpå I. När den gamla diftongdigrafen <æ> i senlatinet monoftongerats kunde den användas för långt svenskt /ɛ:/. För det korta ä-ljudet passade bokstaven däremot sämre. Det återgavs därför till en början gärna med <e> liksom motsvarande ljud i latinet som i *dexter, gesta*. Återstod den gamla digrafen <œ> som inte heller längre var diftongiskt /oi/ utan var ett överflödigt tecken för monoftongen /e:/. Bokstavens grafiska form passade däremot bra för de distinktiva dragen hos omljudsvokalen /ø/, rundat som /o/ och dessutom främre som /e/. För oss är det intressantast att det svenska alfabetet fick särskilda bokstäver bestående av <a> och <o> skrivna med diakritiska tecken framväxta ur förminskat <e> intill <a> respektive <o>, alltså bokstäver motsvarande dagens <ä> och <ö>. Så räddades alla tre latinska bokstäverna <y>, <æ>, <œ> – om än med nya ljudvärden och efterhand med olika grafisk form. (Sätten att utforma <ä> och <ö> med prickar infördes efter fsv. tid, men det kommer inte att avhandlas här.)

När långt /a:/ mot medeltidens slut fick ett nytt uttal (bakre rundat) skrevs orden först med <a> eller <aa> som förut. (Stavningen <aa> bibehölls vidare i danskan till efter andra världskriget.) Men redan under 1400-talet angavs ljudet i svenskan av vissa skrivare ibland med <å>, där <a> hade försetts med ett litet <o> som diakritiskt tecken efter modell av <ä> och <ö>. Bokstaven <å> slog i svenskan igenom stort under 1500-talet efter att ha använts i den svenska översättningen av Nya testamentet 1526 och anammats av det kungliga kansliet.

Många latinska konsonanttecken kunde övertas direkt: <p, t, b, d, g, m, n, h, l, r, s> och väl också dubbelljudskonsonanterna <x> och <z> som i latinet met använts i lånord. Intressant nog hade <g> en användning i senlatinet som passade bra också också i svenskan: i början av ord angav <g> en klusil /g/, men i vissa former av senlatin hade affricering av /g/ framför främre vokal skett på ett sätt som liknar den utveckling som i varje fall ägde rum under sen medeltid i Sverige (jfr eng. general, fr. général, it. Genua) (Hammarsröm 1925, Bergh 1978, 12).

<n> uttalades /ŋ/ framför /g/ och /k/. <h> som redan i latinet bara användes i uddljud hade blivit ”stumt” i folkspråken men det ursprungliga uttalet var tydligen levande bland de boklärda och användbart som initialkonsonant i ord som <hus, hvit, hiærta>. (<h> kom sedan att användas för andra ändamål i den medeltida svenska ortografin. Det blev en ”diakritisk bokstav” och kombinerades med andra bokstäver för att ange ett ljudvärde som var besläktat med den föregående bokstavens kanoniska ljudvärde som i <th, dh, gh, ngh, ch> eller i ringa mån som tecken för vokallängd.

<c> hade i klassisk tid betecknat /k/ som sedan hade affricerats framför främre vokal till en affrikata /tç/ i Italien och /ts/ (reducerad till /s/) i Frankrike och Tyskland (Haverling 2011, 85, 94). I svenskan föredrogs i början <k> för /k/ framför palatal vokal och <c> annars. När sedan det svenska /k/ plataliserades framför palatal bibehölls <k> – trots att den konsonanten där gick en framtid till mötes som erinrade om den för det latinska <c>. För att ange spirantiskt uttal (/χ/ som i tyskan) användes ibland <ch> (se t.ex. Kock 1882). Vid sidan av geminerat <kk> kom svenskan att använda <ck> men systematiskt först efter medeltiden. Svenskarna behöll också latinets <qu> för /kv/, en stavning som levde kvar långt in på 1800-talet.

Ett viktigt tillskott blev från början <ƥ> för den dentala spiranten som inte hade någon motsvarighet i latinet och som troligen hämtades ur runalfabetet, möjligen via västnordisk ortografi eller från fornengelsk skrift. I fornvästnordiska användes också <đ> för den tonande motsvarigheten. Denna bokstav lanserades likaledes i de tidigaste svenska handskrifterna men nyttjades i västgötalagen också för icke-initialt /d/, särskilt i förbindelserna /nd, ld/. Den fick aldrig riktigt fäste i svensk

skrift, men <þ> fortsatte att användas under ett knappt sekel i den äldsta skrivna fornsvenskan.

Ett specialfall blev beteckningen av de labiodentala /v/-ljudet med dess skiftande etymologiska bakgrund. Här tillkom efter något sekel bokstaven <w> som antagligen hämtades från tyskan. <u>, <v> och <w> utgjorde därefter en grupp av bokstäver med samma möjliga ljudvärden. <w> åtnjöt en viss popularitet som geminerat <u> och därför som tecken för långt /u:/ i ord som <hws>. Om det svenska v-ljudet och dess stavning, se utförligare nedan.

Också i fråga om stavelsekvantitet samt tryck- och tonaccenter skilde sig latinet och svenskan åt. Tryck- eller tonaccent noterades inte i den svenska ortografin, lika lite som i latinet. Större medvetenhet gällde kvantiteten, troligen eftersom det i svenskan fanns minimala par som byggde på denna kontrast, särskilt i fråga om distinktionen lång gentemot kort vokal.

Latinet hade noterat kort vokal + lång konsonant genom att geminera konsonanttecknet när konsonanten följdes av obetonad vokal: <vallis> ’dal’ men <qualis> (lång betonad vokal) ’hurdan’, <calor> (kort betonad vokal + kort konsonant). I ordslut skedde aldrig geminering. Skillnad mellan lång och kort vokal återgavs här aldrig i latinsk stavning, kanske eftersom i varje fall klassiskt latin inte hade ordstrukturen kort vokal + lång konsonant i ordslut. Latinets sätt att ange kvantitet i betonad stavelse övertogs delvis i den svenska ortografin. Men vissa yngre fornsvenska skrivare ville visa vokalkvantitet också i enstaviga ord framför konsonant eller i ordslut. Detta gjordes till en början med geminering av den långa vokalen som i <kaal> ’kål’ vs. <kal> ’kall’. Så kunde också ske när vokalen stod finalt: <skee>, där dubbleringen egentligen var överflödig eftersom betonad kort vokal i svenskan inte kunde kontrastera mot lång i denna position). Striden om hur vokalkvantitet i betonad stavelse skulle återges var livlig runt sekelskiftet 1700, dvs. just vid slutet av den period som här ska avhandlas. (Se nedan s. #.)

Latinsk skrift gjorde konsekvent mellanrum mellan textens ord men inte mellan led inuti ord, ett bruk som på det hela taget övertogs av svenskarna. Vissa handskrifter kom dock under hela den behandlade epoken att då och då uppvisa särskrivningar av sammansättningsled som i <äptir döme> motsvarande lat. *exemplum*.

Under handskriftstiden förekom i latinsk text en del ekonomiska förkortningsmetoder och somliga av dem övertogs i svenskan: nasalstreck (över vokal), båge i stället för utskrivet /er, re, ri/, <z> för /et(h)/ t.ex. i frekventa ord som <mz> och<thz>. Också metoden att hugga av ord och ange utelämningen med en punkt övertogs från latinet.

Som redan nämnts var latinsk ortografi under 1100- och 1200-talen i stort sett standardiserad från land till land i det kristna Europa. Och man kan förutsätta att latinets standardisering från text till text, från skrivare till skrivare och från läsare till läsare kändes som ett självklart mönster för dem som skapade den svenska ortografin när de skrev svenska i längre texter. Men det är svårt att hitta några egentliga bevis för att kontakten med det dominerande latinet har varit vägvisande när t.ex. en enskild skribent ville tillämpa eller skapa en standardiserad ortografi i en viss längre text eller när ett lag av skrivare ville ha en konsekvent ortografi i ett gemensamt omfattande avskrivningsföretag som i fråga om en större lagtext eller Birgittas uppenbarelser.

För att få stöd för tanken att latinet inspirerade till standardisering av svensk stavning undersökte jag det dansk-svenska glossariet (SFSS 45) där man kunde vänta sig en standardiserande effekt på stavningen av de svenska ordförklaringarna. Men här är faktiskt inte standardiseringen mer imponerande än i de flesta andra texter, snarare tvärtom. Här några illustrativa exempel där varje serie av stavningsvarianter härrör från ett par sidor i utgåvan av glossariet:

kasta, kastha, casta, castha
fowitsker, favitsker, ffowitska
wrethe, wredhe

Införandet av latinskt alfabet var en revolution på många plan. Nu skrevs långa texter med nya skrivdon, på nytt material av professionella skrivare, för en rätt stor krets av kompetenta läsare. Jämför med runskrifter som användes i korta texter på sten eller trä av få skrivkunniga för få läskunniga, en skrift som hade en låg grad av precision.

Kanske kändes runorna alltför mycket nersmittade av hedendomen. Det 16-typiga runalfabetet betraktades nog dessutom mest som ett primitivt vardagsalfabet. Runorna skulle vara svårlästa i längre text eftersom så många av dem var flertydiga. I en del fall angavs ju t.ex. inte distinktionen ton-tonlöshet och nasalbokstäverna kunde utelämnas framför tecknen för /k, g, t, d/. Runan <u> kunde ange både /u/ och /v/ som i latinet men också fonetiskt närliggande vokaler /o, y, ö/. Runan <i> brukades också för /e/ och <a> för /ä/. Runskriften angav varken vokal- eller konsonantlängd. Inskrifterna med runor saknade tecken för svarabhaktivokal vilken i skrift med latinskt alfabet betecknades med latinska bokstäver liksom andra vokaler. Skiljetecken och ordmellanrum angavs inte systematiskt.

Den viktigaste importen från runalfabetet i den fornsvenska ortografien skedde nog via isländskan. Det var bokstaven <þ> som i svenskan kom att stå för både tonlös och tonande dental spirant. Spelet togs ändå hem av latinalfabetet efter något sekel, när denna bokstav på tyskt vis slopades till förmån för digrafen <th> för /þ/ och <dh> för /đ/. Resultatet blev alltså att svenska skribenter under 1300-talet hade en alfabetisk verktygslåda med uteslutande latinska bokstäver.

2 Tidig medeltid: ett skriftspråk etableras

De texter från medeltiden som genomgås och karakteriseras i följande avsnitt med avseende på stavning betraktas just ur stavningens synvinkel oberoende av hur den aktuella handskriften fått sin ortografi. Vi ser alltså framför allt bort ifrån hur stavningen kan ändras från avskrivning till avskrivning: det vi studerar är vilken stavning den medeltida läsaren får sig till livs genom att läsa just den granskade handskriftens text. Ibland kommenterar vi förstås hur ortografin ändras och varför skribenten har kommit att stava som han gjorde, men det intressanta i vårt sammanhang är vilka implicita stavningsregler som läsaren kan härleda ur texten. De texter som jag granskat är delar av Yngre Västgötalagen (YVgl) och texten i Codex Bureanus (CodBur).

2.1 Yngre Västgötalagen (1200-talet)

Yngre Västgötalagen (YVgL) är en omarbetning under slutet av 1200-talet av en äldre version av västgötalagen (från början av 1200-talet) som bara är bevarad till en del. Av YVgL finns handskrifter fr. o. m. 1300-talets mitt. Här granskas den text som utgetts av Schlyter efter handskriften Cod. Holm. B 58, tillkommen c. 1350.

De flesta bokstäverna i YVgL har en grundläggande koppling till var sitt ljudvärde så som avskrivaren uppfattade saken. Antingen anger en bokstav alltid samma ljud och omvänt, eller har en bokstav ett ”normalt” ljudvärde även om också andra besläktade ljud kan betecknas. Som en speciell stavning upptas här inte ord som <komber, falder, sander, aldræ, stæmpnu, falz> etc. eftersom de kan betraktas som reguljära stavningar av respektive uttal. Som vi ska se är spelrummet för fri variation i stavningen betydande inom texten, också om man bortser från variationer i underliggande uttal. Man kan inte förutsätta någon egentlig skrivtradition i något skriptorium vid den här tiden, utan här är det antagligen nedskrivarnas och avskrivarnas egen dialekt och läserfarenhet som avgör textens tavning.

2.1.1. Tecken för vokaler

Vokalgrafemen är <a, o, u~v, e, i~j y, æ> och de används i stort sett som väntat av en modern läsare förutsatt att hen behärskar den underliggande dialekten. Men i en del fall har naturligtvis ortografin inte satt sig och vi ska se närmare på var det är

oro i stavningen. (Observera att i~j och u~v liksom i latinet är grafiska varianter som inte skiljer mellan vokal och konsonant.)

<a> betecknar tryckstarkt långt och kort /a/ som i <raþe, fara, hafa, gangæ>. Men ibland möter för /a/ också <æ> som i <sæker> v.s.a. <saker>, <sæklöst> v.s.a. <saklöst>. Mest påfallande är variationen i suffixen, där <æ> används v.s.a. <a> som i <næmpnæ, gangæ, møtæ; faræ, takæ> v.s.a. <lata, fangas, riþa>. Mycket talar för att växlingen delvis är fonetiskt betingad genom vokalbalans och eller vokalharmoni. Det som gör frågan svåravgjord är förstås att <a> växlar med <æ> också i stamstavelse, om än mindre ofta där. Risken finns att <æ> bara uppfattats som en ortografisk variant av <a> (för kort vokal), dvs. att de inte förutsätts ha olika ljudvärde.

I stamstavelser särhålls stavning av de långa /e:/ och /æ:/, men för kort betonad vokalväxlar <e> rätt fritt med <æ>, och det är osäkert i vilken mån distinktionen återgår på olika uttal. Exempel: <ther> v.s.a. <thær>, <feþerne> v.s.a. <fæþerne>, <nempnæ> v.s.a. <næmpnæ>, <hengiæ> v.s.a. <hængiæ>, <messu>, <hælder>.

I suffix växlar <i> med <e> och <u> med <o> och det är svårt att veta i vilken mån variationen är regellös eller återger skillnader i uttalet genom vokalharmoni och/eller vokalbalans (Wessén 1958, 53). Några exempel: <vskoren ælla in borghin>, <burgit ælla i stak komet>, <allum lösom pænningum, frillu barnom sinom>.

Rent grafisk är variationen mellan <i> och <y> för halvvokaler i ord som <siuk>, <giæld> v.s.a. <forskyæl>, <skyuter>. Liknande variation föreligger vid beteckningen av halvvokalen i ord som <sva>, <swa>, <tuenne>.

Svarabhaktivokalen skrivs vanligen <e>: <dræper>, <maþer>, undantagsvis också <i>: <frendir, uintir>. Bestämd artikel är ännu sällsynt men skrivs när den förekommer med <i> som i <næmpđinne> eller dess ortografiska variant <y> som i <hæræþyno>.

2.1.2. Tecken för konsonanter

För konsonanternas del gäller delvis också enkla och raka kopplingar. Texten förutsätter antagligen följande konsonantgrafem från det latinska alfabetet: <p, t, k~c; b, d, g; f, h; u~v, i~j; m, n; l, r; s>. Dessutom förekommer bokstaven <þ>. Fonemen /ð, ʒ/ och /ŋ/saknar egna bokstäver och måste betecknas på annat sätt. Latinalfabetets <q, c, z och x> som inte har självklara egna ljudvärden i svenska användes ändå för mer eller mindre specifika uppgifter. Bunden eller fri variation råder i följande fall i återgivningen av de svenska konsonanterna.

Rent grafisk är variationen mellan det normala <k> och <c>: <kolđer> ’kull’, <skiptæ>, <kræfiæ>, <sökiæ>, <sliku>, <nakkæ> v.s.a <comæ, colđer, miscun, slict>. I enstaka fall skrivs alltså <c> ffr bakre vokal som i latinet, men faktiskt används ibland <c> för <k> framför främre vokal som i <cöpt>. /kv/ skrivs <qu>: <quælde, quar>.

Inkonsekvent återges palatalisering eller affricering vid /k/ och /g/ framför <æ>: <kiænnæ> v.s.a. <kænnæ>, <skiær> v.s.a. <skære>, <giærþa>. Stavningen av <g> i ord som <giæra>, <giæf>, <giælđæ> kan återgå på brytningsdiftonger i talet (som i <stiælæ, miætæ>).

Variationen mellan <d> och <đ> är troligen ortografisk, eftersom <đ> förekommer inte bara för spirant (som i isländskan) utan också i andra positioner för /d/: <đomber, đagh, đotter, ætleđan ’ättledd’, standæ, valđ, næmpđæmannæ, hauanđe> v.s.a <delæs, dotter, standa, hauande>. För medialt /ð/ skrivs <þ>, se nedan.

Variation mellan <g> och <gh>förekommer för spirantiskt /ʒ/. /ʒ/ tecknas normalt <gh> som i <egha, lagh, skoghe, sighia> men efter <i> också med <g>, dvs. utan markering av den spirantiska kvaliteten: <sigia, eig>. Se också nedan om <g> i ord med nasal konsonant.

/ft/ tecknas ibland <ft> som i <tylft> men vanligen <pt> som i eptir>, <skipte>.

/þ/hade en tonande och en tonlös allofon i komplementär distribution. För tonlös spirant används <þ> initialt: <þiufuer, þa>. Som tonande användes det medialt och finalt i ord som <friþ, beþas, maþer, hafþi, garþer> (dvs. som i normaliserad fornisländska). Ibland används i stället <th> som i <iorth, manatha>.

/v/ tecknas på olika sätt med delvis fonografematiskt betingad variation. Exempel:

initialt:	uarþer, vighi, wrækæ, witnum
efter initial konsonant:	huaria, quar
medialt mellan vok.:	louæ, giuæ, þiufuer, lofua
med. efter bet. vok. + likv:	æruingiæ
finalt efter vokal:	af, lof, aff, loff
finalt efter konsonant:	arf, tolf

Om uttalet av <v> etc. och om stavningsvarianternas distribution se vidare nedan i kommentaren till BirgU ##.)

/ŋ/ tecknas medialt <ng> i ord som <fangæ, wrang, bygning>. Det är osäkert om klusilen /g/ hörs i uttalet. Även stavning med extra <h> förekommer: <siængh, siunættingh, bygningh>. Det fonetiska läget är oklart i ord som <hæghnæ>, <sighna>, dvs. kanske <gh> här ännu står för spiranten liksom annars eller står den för /ŋ/ som i modern svenska.

<h> används tidigt i olika digrafer, som i icke-initial position kan variera med h-lös ljudbeteckning. Hit hör <th> för /þ/ eller <gh> för /g/ eller <dh> för /đ/ se ovan.

<s> varierar med <z> efter bokstav som anger dental som i <giætz, manz, falz> eller som en alternativ stavning av dental + /s/ som i <razbanæ>.

<s> varierar med <x> efter bokstav som anger palatal/velar som i <tax> eller som en alternativ stavning av palatal/velar + /s/ som i <dax>.

2.1.3. Markering av kvantitet i betonad stavelse

Vokalers och konsonanters kvantitet anges partiellt i enlighet med latinskriftens normer:

Medialt i tvåstaviga ord:

beton. kort vok. + lång kons.: <fællir, brænnæ, ættarbot, ligger>, men också i enstaka fall som i <driker, flokom, thæna 'denna'>.

beton. lång vok. + kons.: <lysæ, riki, latæ, bøter> men också undantagsvis med geminerad konsonantbokstav: <þerræ> (där dock <rr> kanske avse /r:/ som i isländskan).

I enstaviga ord:

beton. kort vok. + lång kons.: <van, ræt>;
beton. lång vok. + enkel kons.: <bot, slar> men också: <faat> 'fått', <boos>.
beton. lång vokal finalt: <knæ, þre, ma 'må', bo> men också: <ee> 'ä'.

Latinsk regel följs alltså utom undantagsvis i enstaviga ord (där vokalen kan gemineras för att ange lång vokal).

Prydnadsgeminering brukas ibland av <f> och <l> i ordslut som i <loff, maall>.

2.1.4 Sammanfattande om stavningen i YVgL

Nedskrivningen av landskapslagarna var en viktig politisk och kulturell erövring. Stavningen var visserligen ännu inte så enhetlig som vi är vana vid, men för den som kände till den underliggande dialekten och som hade tid på sig för läsning och tolkning var säkert texten tillräckligt bra. Full standardisering var inte målet: texten skulle vara tillräckligt tydlig och entydig för att den skulle kunna läsas högt och därmed begripas av menigheten vid tinget.

Mycket av det som för en modern läsare framstår som regellös röra kan som vi har antytt bero trohet mot den underliggande talade dialekten när denna uppvisade variation. Detta kan t.ex. förklara variationen bland ändelsevokalerna, <i> vid sidan av <e>, <u> vid sidan av <o>. Här spelade vokalharmoni och kanske vokalbalans in. Den obetonade vokalens kvalitet kanske dessutom inte alltid var så tydlig. (Om vokalens uttal se t.ex. Wessén 1958, 14f och 25.)

Samma problem hade skrivaren med t.ex. svarabhakti-vokalen som han oftast tecknade <e>.

Ett marginellt problem var också betonat kort /e/ och /ɛ/. Här kan dessutom det latinska skriftens mönster ha spelat, eftersom där <æ> i samtida latin avsåg lång vokal, medan ord med motsvarande kort betonad vokal stavades med <e>.

Konsonanterna var egentligen lättare att identifiera men ibland kunde talspråkets variation ge skrivaren besvär. Så med den begynnande palataliseringen/affriceringen av de palatala klusilerna. Lösningen blev bruket av <i> för halvvokalen /i/ som redan fanns i ord med en annan etymologi: att skriva <skiæl> och <giæld> var lika naturligt som att skriva <stiæl> och <sielf> (en stavning som förekom också ibland i runsvenskan).

Ibland var dock skriftens variation rent grafematisk. I fallet <k> gentemot <c> och <q> spelade förstås latinalfabetet in.

Den mest kvalificerade röran möter oss bland de dentala spiranterna (och deras motsvarande klusiler). Tyvärr tog inte lagtextens skrivare lärdom av isländskan. I stället gjorde man i YVgL <đ> till en fakultativ variant av <d>, och <þ> användes både för tonlös och tonande spirant. Men här var ändå något på gång bland skrivarna. Man ville tydligen gärna utmärka ordtonen i medial spirant, och det gjorde man ibland med <dh> eller <d>. En annan trend var att skriva <th> i stället för <þ> också när den betecknade spiranten var tonande. Också vid stavning av ord, där /g/ och dess motsvarande spirant (och nasal) var inblandade, uppvisade ortografin en liknande om än inte lika stor variation.

Ett knippe stavningsregler som kom att hänga med under lång tid gällde beteckningen av /v/. Här används som vi sett <u>, <v>, <w>, <f> om varandra i vissa positioner. I början av ord kunde dock inte <f> stå för /v/ eftersom /f/ och /v/

i denna position var olika fonem med tydligt olika uttal. Men annars stod de två spiranterna i komplementär distribution. Den tonlösa spiranten förekom bara som lång efter kort betonad vokal som i /som i straf:, straf:a/) och den tonande spiranten annars (som i /liv, liva/). Detta gjorde enkelt <f> ledigt för användning som tecken för /v/ medialt och finalt. Med den traditionella stavelsegränsen stod då <v> för /v/ initialt i den senare stavelsen, medan <f> för /v/ avslutade den första stavelsen i tvåstaviga och den sista (= enda) stavelsen i enstaviga ord:

vin lif-va lif

Om inte <f> också fungerat initialt kunde man ha trott att den tidens stavelseteoretiker hade tänkt sig <f> som kanoniskt stavelsefinalt till skillnad från de andra alternativen. Men som det nu är verkar /v/-stavningen vara en rent grafematisk konvention i icke-initiala positioner, som vi inte vet hur och varför den uppkommit. Se vidare om denna fråga nedan s. #.

YVgL:s skrivare nöjde sig inte med det traditionella sättet att ange kvantitet efter latinskt mönster utan kände ibland ett behov av att särskilt utmärka vokallängd. Som ovan visats kunde man geminera vokaltecknen också i positioner där det egentligen inte hade behövts. Detta är fallet dels i enstavingar där vokalen står finalt som i <ee> ’æ’, dels i tvåstavingar eftersom där vokallängden visas av om den följande konsonanten är geminerad eller ej som i <fina> gentemot <finna>. Den kritiska positionen är i enstavingar med final konsonant, eftersom där den traditionella latininfluerade stavningen inte medgav dubblering av vokalen eller av den finala konsonanten. Lösningen blev att man ofta angav lång vokal med geminering men inte som i nusvenskan geminerade konsonanten efter kort betonad vokal.

2.2 CodBur SFSS 7:1 (1300-talet)

Delar av Fornsvenska legendariet (SFSS 7 utg. G. Stephens 1847 och SFSS 55 utg. V. Jansson 1938) är hämtade ur Codex Bureanus, en handskrift som dateras till decennierna runt 1350. Texten skiljer sig genremässigt mycket från YVgL eftersom den mest består av berättelser från bibeln och den tidiga kyrkohistorien.

Vid 1300-talets mitt existerade flera kloster i landet men deras skriptorier hade troligen ännu inte utvecklat den ortografiska professionalism som kom till stånd i Vadstena fr.o.m. 1300-talets slut.

De flesta bokstäverna i CodBur liksom i YVgL har grundläggande koppling till var sitt kanoniskt ljudvärde, dvs. antingen anger en bokstav alltid samma ljud och

omvänt, eller har en bokstav sin normala motsvarighet även om också andra kopplingar till fonetiskt närliggande ljud kan förekomma. Stavningen av vissa ljud är i en del fall rätt varierad.

2.2.1 *Tecken för vokaler*

Vokalgrafemen är <a, o, u~v, e, i~j, y, æ> och de används i stort sett som i YVgL. Inte sällan kan man också här misstänka att en varierande stavning avspeglar variation i den underliggande dialekten (eller dialekterna om de skrivande munkarna kom från olika provinser).

Vokalbokstäverna i CodBur är <a, o, u, i, e, æ, ø> har i de flesta fall ett eget kanoniskt ljudvärde. Vi ska nedan se på den variation som den stavande skribenten med denna utgångspunkt har kostat på sig.

/a/ tecknas <a> som långt och kort, också i ändelser (alltså inte med <æ> som i YVgL). Tvekan gäller dock i ord med progressivt i-omljud där <ia> växlar med <iæ> som i <sialuar> v.s.a. <siæluar>, <sial> v.s.a. <siæl>, <hialpa> v.s.a <hiarta>.

/o/ tecknas med <o>. I enstaka fall möter <u>, troligen i enlighet med uttalet: <vdøþeleket, fulkumleka>. En stavning som <gofuo> ’gåvo’, <molz mans> kan skvallra om att ljudutvecklingen /a:/ > /o:/ var påbörjad (se nedan s. ##).

<e> för kort betonat /e~ɛ/ växlar liksom i YVgL med <æ>. Den dominerande stavningen är <æ>. De inblandade orden uttalades nog med samma betonade vokal i de flesta dialekter: <brenda, senda, helso, queld, betre, gerna, suerþeno> v.s.a. <kænna, þænke, sænde, mæst, bætra, giærna, suærþe, bærgh>.

<u> växlar med <v> enligt latinsk tradition så att <v> (eller <w>) står initialt utan avseende på om det betecknade ljudet är vokal eller konsonant: <vtan, wrþu>, även om också <u> förekommer <up>. Samma gäller <j> och <i> i initial position.

Som halvvokal efter initial konsonant skrivs /u/ på olika vis: <sva, swa, huar>. (Se nedan under konsonanterna.)

/y/ anger <y> som i <þy, lyþa, flytte> men det tycks ha funnits en viss tendens att på senlatinskt vis uppfatta <y> som en sorts <i> /eller <ij> (som i det samtida latinet) vilket kan förklara enstaka undantag med <i> för /y/ och <y> för <i> som i <þiþer> ’betyder’. (Den konservativa stavningen med <iu> i <bliughar> kan återge regionalt uttal.)

<o> växlar i suffix med <u> delvis beroende på variation i det underliggande talet (vokalbalans): <hafþo, mantol, allom, pinor; æru, annur, sinur, skælum, scrivv ’skrevo’, brustu, lupu>. Samma gäller <e> och <i>: <orþe, gratet, andre, hafþe,

ensamen, ængel; limi, buþit, gripin, friþi, ængil>. Det obetonade ordet <tel> 'till' och suffixet <lec> 'lig' stavas av någo anledning genomgående med <e>.

Svarabhaktivokalen är normalt <a> <aldar, kumbar, biuthar, heþar, goþar, klokar>. (Stavningen kan avspegla dialektalt uttal – jfr <a> i Birgittaautograferna – och oron i stavningen av svarabhaktivokalen i tidiga handskrifter kan tyda på osäkerhet i återgivningen av inskottsvokalens ljudvärde.)

Bestämda artikelns vokal stavas med <e> eller <i>: <døþen, duken, stauenom, leþenne, barnet, laret, hauet> v.s.a. <hauit>. (<i> används möjligen optionellt bara framför <t>.)

2.2.2 Tecken för konsonanter

Texten förutsätter följande konsonantgrafem från det latinska alfabetet: <p, t, k~c; b, d, g; f, h; u~v, i~j; m, n; l, r; s>. Dessutom används liksom i YVgL bokstaven <þ>. Fonemen /ð, ʒ och ŋ/saknar egna bokstäver och betecknas alltså på annat sätt. Latinalfabetets <q, c, z och x> används för särskilda uppgifter.

Variation råder i följande fall i återgivningen av de svenska konsonanterna.

<k> har normalvärdet /k/. I st. f. <k> brukas <c> ibland framför bakre vokal som i latinet men också annars: <casta, comæ, colder, slict, folc, fic, scipat, lact, nyclom, vacnar>. Någon gång förekommer digrafen <ch> i <nochre> och <ck> efter <n>: <druncknaþe, muncka>. (Men som geminerat används annars <kk>: <nakka, bakka>. För /kv/ skrivs regelbundet <qu> som i latinet: <quar, quinno, noquot>. När skrivaren skrev <bygkt> för 'byggt' har han väl försökt sig på fonetisk återgivning av /g:/ framför tonlöst suffix.

Palatalisering eller affricering vid /k/ och /g/ återges inkonsekvent med <i>: <kælda, köpþræl, gærna, gærninga, skæl> v.s.a. <kiæmpom, kiöt, skiæg, giærna>.

Konsonantkombinationen /ft/ tecknas normalt <pt>: <eptir, skipte, krapt>.

<þ> används fortfarande <þola, þin>, också regelbundet för tonande spirant /đ/: <varþ, iorþaþe, quæþa>. Alternativt används i någon mån <th> som i <hughnath>.

<h> står för initialt /h/: <hals, hana, hioldo>. Bokstaven brukas också i digrafer som <gh, ngh> som i t.ex. <dagh, valdoghar> för /ʒ/ och i <þingh, manghom, ænghte> för /ŋ/. /h/ används däremot inte som markör av vokallängd.

/v/ tecknas på olika sätt med delvis fonografematiskt betingad variation. Initialt används <v~u>, finalt alltid <f>. Variation föreligger i den mediala positionen. Exempel:

initialt:	vighi, uarþer
efter initial konsonant:	sva, swa, huar, quar, tua, suærþ
medialt mellan vok.:	louæ, giuæ, þiufuer; ivi, skrivar; diæwl, howþ
finalt:	af, tolf

<d> hade som kanoniskt ljudvärde /d/ i början av ord och som geminerat samt efter vissa konsonanter: <dagh, redde, uilde, käldouatn>. I stället för gemination användes ofta enkelt <d> (som då kontrasterade mot den spirantiska motsvarighetens beteckning med <þ>: <klæda> 'klädda' gentemot <klæþa> 'kläda'. Verb med stam på lång vokal som *te, fly* hade ännu preteritum med spirant: <teþe, flyþo>.

<g> hade som kanoniskt ljudvärde /g/ initialt eller som geminerat: <giuæ, skugge>. I stället för geminerat <g> används ofta enkelt <g> som då kontrasterar mot motsvarande spirant stavad <gh>: < skuge> (jfr <fagher>). För spirantiskt /ʒ/ skrivs nämligen regelbundet <gh> som i <lygh, dagh, væghenom, valdoghar, morghon, sighia, eigh>, även om också <g> som i <kunnoga, sago, salogar> förekommer. Om beteckning av palatalisering/affricering vid /g/ som i <giærna> framför främre vokal se ovan.

<ng> har troligen ljudvärdet /ŋ/ som i <manga> även om det är osäkert i fall klusilen därtill är hörbar eller ej. Att <ng> betecknar palatal nasal kan dock möjligen utläsas ur den fakultativa stavningen <ngh> som i <manghom, ængh>. (/h/ brukar ju signalera digraf.) Liksom i runskrift utelämnas ibland <n> framför <k>: <skækto> 'skænkto', <ækte> 'ængte'.

Fonemet /ŋ/ kan också tecknas med nasalbokstaven utelämnad framför <g> (jfr också grekiska och gotiska): <gærnigom, konuggar, drotnug, iamnugga, magge 'mange', siugga, siughga 'sjunga'>.

Uttalet av konsonantförbindelsen i ord som <dygn, rægn, hugnaþos, hughnaþo, vaghn, iartighne, væghna> är osäkert även om tillfälliga stavningar som <gangn, iartingne> tyder på att det var som i yngre svenska. (Alternativt har <gh> uttalats som en spirant och stavningen <ghn> speglar ett fonetiskt förstadium till senare tiders /ŋn/.)

/s/ skrivs ibland <z> efter bokstav som anger dentalt ljud: <manz, alz, anzsvar>. Motsvarande skrivs /s/ med <x> efter palatalt/velart ljud: <takx>. Dessutom kan

<z> och <x> också stå för konsonantförbindelser som i latinet: <z> för /ts/ som i <guz, friz> och <x> för /ks/ som i <huxa, dax>.

Liksom i YVgL kan diverse övergångsljud som hör hemma i det underliggande talet stavas regelbundet som t.ex. i <dombar, hamblaþe, sander, nampn>.

2.2.3. Markering av kvantitet i betonad stavelse

Vokal- och konsonantkvantitet anges ungefär som i YVgL:

Medialt:

beton. kort vok. + lång kons.: <kalla, tannom, sluppe, ræddes, offar, liggar, snybbo>; men också inte sällan: <stoka, sukn, þakaþi, møtos, natena, føde, þækar, skuga, rädes, hitez, bræna>

beton. lång vok. + kons.: <prøua, teþe, bokom>

Finalt:

beton. kort vok. + lång kons.: <got 'gott' skyt 'snart', fik 'fick', ran, sæk> och naturligtvis också i orden: <ok, han, þæn, mæn, um>. (Obs. alltså fortfarande ingen geminering av slutkonsonanten!)

beton. lång vok. + enkel konsonant: <døþ, ben, vis 'vis'>; men också med geminering av vokalen: <viis, been, beet>.

beton. lång vokal: <sla, slo, tro, mö, na, la, do> men också enstaka fall med vokalgeminering: <lee, doo, bii, ii>

Eftersom <g> och <d> anger klusil och <gh> respektive <þ> spirant behöver kanske inte konsonanten gemineras medialt: <huga> står för 'hugga' och <hugher> för 'håg'.

Särskrivning av sammansättningsled förekommer ibland, som i <væl signat, palm træ quist, fara herþe>.

2.2.4 Sammanfattande om stavningen i CodBur

Liksom i YVgL ser vi alltså åtskillig variation i CodBur:s ortografi. Till en stor del hänger denna ihop med det underliggande talspråkets fonetiska utveckling. Sannolikt gav denna upphov till en del ljudkvaliteter som var svåra att analysera för skrivaren eftersom de inte passade till det latinska alfabetets bruk i övrigt. Fortfarande varierar därför i CodBur <e> med <i> och <o> med <u> i suffixen. Former med progressivt i-omljud kan skrivas med <æ> vid sidan av former med

<a>, alltså utan ortografisk antydan om sådant omljud. Skrivaren verkar också tveka om huruvida palatalisering/affricering av av /k/, /sk/ och /g/ framför /æ/ och /ø/ ska anges. Och slutligen finner vi liksom i YVgL variationen <e ~ æ> för kort betonat /e/ och /ɛ/.

Den mest iögonenfallande skillnaden mellan YVgL och CodBur är kanske dels att <þ> generaliserats som tecken för tonande och tonlös dental spirant och dels att <a> trängt ut <æ> i de många suffixen vars vokal återgår på äldre /a/.

Fortfarande möter ingen gemination av konsonanten efter kort vokal i enstavingar: CodBur har *ran,* inte **rann*.

3 Senmedeltid: Mot en konsekventare ortografi

I Vadstena kloster skedde under 1400-talet en omfattande produktion av handskrifter, de flesta avsedda för bruk i kyrkor och kloster. Här fanns ett stabilt skriptorium som hade en någorlunda konsekvent ortografi i enskilda handskrifter men också mellan olika handskrifter. Nu började svenskan få ett något mera enhetligt skriftspråk även om det ännu speglade olika dialektala uttal och dialektala förändringar. Reglerna för ortografin måste alltså fortfarande deduceras från de föreliggande texterna. Det finns inga tecken på att skriptoriet formulerat explicita normer för skrivandet. Det existerade inte heller svenska ordböcker där munkarna kunde slå upp hur ord skulle stavas. Vadstenaklostret hade inga stavningsmanualer. Man kan beklaga att det inte på svensk botten har funnits ett kvalificerat teoretiskt intresse för stavning och uttal som det gjorde på Island och som ledde till den s.k. första grammatiska avhandlingen (Hreinn Benediktsson 1972).

Nu började också fler världsliga texter skrivas. Hit hör protokollen från rådsturätterna (s.k. tänkeböcker) av juridisk karaktär som lagarna men som till skillnad från dessa inte kopierades i många handskrifter utan förelåg bara i ett exemplar i den stad där de producerades och användes. 1400-talet var ett mera oroligt sekel med många politiska förskjutningar och man kan därför vänta sig ett mindre standardiserat språk, ofta skrivet av av tyskar och danskar i den världsliga maktens tjänst. Den här perioden företräds i mitt material av Birgittas uppenbarelser (BirgU), Kristoffers landslag (KrLL) och Arboga stads tänkebok (ATb).

3.1 Birgittas uppenbarelser (från början av 1400-talet)

Birgittas uppenbarelser är en översättning till svenska från en omfattande originalversion på latin. Texten hade sannolikt en viktig roll som förebild för ortografin i andra handskrifter från Vadstena kloster och på andra håll i Sverige under 1400-talet, särskilt i texter med religiöst innehåll. Hur ser då dess stavning ut? Hur enhetlig är den? Här ska ortografin ganskas i Klemmings utgåva av Cod. Holm. A 33 (från 1400-talet) i SFSS 14:1.

3.1.1. Tecken för vokaler

Uppsättningen av vokalbokstäver är som i latinet liksom tidigare med tillägg av <ø> men fortfarande utan <å>. Varje vokalbokstav är kopplad till sitt kanoniska vokalfonem men vi kan inte veta hur vokalernas allofoner lät, dvs. stavningen säger t.ex. inget om hur de långa /a/, /o/ och /u/ lät före, under eller efter den dramatiska uttalsförskjutningen under den tid då BirgU-handskrifterna kom till och brukades.

Det finns fortfarande bara få säkra tecken på att gammalt långt /a/ blivit bakre och rundats så som möjligen antyds av <longho> vid sidan av <langan> på en och samma samma sida i BirgU. Antagligen uttalades ännu det långa /a/ som i flertalet av dagens europeiska språk.

Liksom i de äldre texterna växlar <e> och <æ> som tecken för kort betonad vokal. Dominerande är <æ>: <siælfwan, længe, fafæng, fræstar, thækka, ænkte, rægn, ændelika, hiærta, sniælle, hændir, fæsta>, men också <e> förekommer: <thessa, gerninga, gestin, snielle, bezsto, feste, prester, owerdoghir, berghadhis, tendi>.

<i> är tecknet för /i/ men i enstaka fall möter <y> med ljudvärdet /i/ som i det samtida latinet: <gynom, hymerike, hymilin, blykkadhis ’blidkades’>. Hybridbokstäverna <i> och <j> är fortfarande grafiska varianter som i latinet.

<u> är tecknet för /u/ för hög (kanske ännu) bakre vokal. Hybridbokstäverna <u> och <v> är ännu grafiska varianter som i latinet. Ibland brukas <w>, mestadels för långt /u:/ i enstaviga ord (troligen eftersom <w> uppfattats som geminerat u~v): <mwr, wt, tw, tw, siwk, diwr> men faktiskt också för kort /u/: <wl> ’ull’, <wlfwa>.

<y> betecknar annars /y/ som i <flytir, innelykkia, ny> men i enstaka fall möter <yu>: <blyughias, lyusa>.

<u> varierar med <o> i suffix: <skulu, ärum, limum, vitu, hiupun, tholughe, stadhughe> (och någon gång <w> som i <hurw>) v.s.a. <pino, forbudho, annor,

nakor, nakon, vinom, offradho, othologhe>. På ungefär samma sätt varierar <i> med <e> i suffix: <älskoghe, dräpne, hulke, mandrape, prestene> v.s.a. <i> <kallathis, fulkommin, ängin, mykin, drykkinskap, hulkit, alstingis, läti, glädhi, sami, ængil>, <-ilse>, <-likin>. I det enskilda fallet är det svårt att se om fri variation gäller eller om det är talspråkliga regulariteter som återges eller kanske så att teckenvalet är lexikaliskt kopplat till enskilda frekventa ord eller morfem.

Bestämda artikeln har <i> eller <e>: <eldin, wäghin, karin, budhordhin, folkit, husit, kalfsins, hawino, ökninne, lyktinne, prestomin> v.s.a. <iordhena, träldomenom, kropsens, offreno, vphofweno, flughumen>. Suffix med svarabhaktivokal stavas vanligen med <i> som i <søtir, dombir, kalfwir, hændir> men någon gång med <e> som i <aller, prester, oskaddher> eller <a> <wæghar, faghar, glømskar, ødmiukar> eller t.o.m. <æ> <vprifwär>. Den fria variationen kan illustreras med följande satser från texten på ett par sidor i BirgU: <min wäghar är vmskiptir>, <min wäghir är wordhin trangar>.

Hybridbokstäverna <u~v> och <i~j> används utan avseende på om bokstaven står för vokal eller konsonant, så att <v> och <j> används initialt: <vt, vp> och <jngik> men annars <u> och <i>.

3.1.2. Tecken för konsonanter

Uppsättningen av konsonantbokstäver är latinets. Nu har slutgiltigt /þ/ offrats och ersatts med digrafen /th/ vilket kan bero på att det västliga inflytandet ersatts med påverkan söderifrån.

<t> har det kanoniska ljudvärdet /t/ men detta fonem stavas någon gång <th> vilket tyder på att ursprungligt / þ/fallit i uttalet och ersatts av klusil: <luth, goth 'gott', borth, mathin 'måtte', eth 'ett'>. I ord med suffixet *-t* och stam som slutar på /d~ð/ kan morfologisk stavning förekomma som i <födt>.

<k> hade från början använts för /k/ före palatala vokaler, medan <c> betecknat /k/ annars, t.ex. i förbindelserna <sc> och <ct> som i <scrivat, fruct> samt i enstaka andra fall <predica>. (Enkelt <c> användes inte framför palatal vokal eftersom bokstaven i latinet där kommit att ha ljudvärdet /s/ eller /ts/ i samtida latin.) <k> är dock i BirgU den normala bokstaven för /k/ i alla positioner som i <kalla, koma, rika, iak, kærlekx, atuakta, skulu, ok>. Vid geminering skrivs <kk> (inte <ck>) som i <nakkanom, thäkkis>. Ljudförbindelsen /kv/ tecknas <qu> efter latinskt mönster: <quinnor, quämelikit>. (Om användningen av <c> och <ch> i fornsvenska handskrifter se Kock 1883, 51ff.)

Palataliserings/affricering vid <k> och <g> utmärks icke: <kæte, kærlika, kötz, skæra, skælike> och <göra, gömis, gerningar>.

<pt> är normaltecknet för /ft/: <opta, äptir, vmskipt, kraptomen> (osäkert om efter ett dissimulerande uttal /pt/).

<th> är normaltecknet i stf. äldre/þ/i början av ord: <thingh, thört, thola, thänkiande, thz>; <th> används felaktigt för äldre /t/: <luth, mathin>. Tonande spirant markeras inte med <th> utan med <dh> eller <d>.

<h> övertogs redan från början i svensk ortografi från latinet (och runalfabetet) som kanonisk beteckning för den initiala spiranten i ord som lat. *habere,* fsv. *hafwa.* I svenskan användes /h/ också framför halvvokal i ord som *hwat, hvas, hiarta, hion.*

Eftersom /h/ inte annars förekom inuti ord var det möjligt att för svensk skrift skapa digrafer med <h> för ljud som annars saknade egen beteckning. Antagligen fäste man sig vid aspirationen i det initiala /h,/ och det var väl därför bokstaven <h> låg nära till för att ange spirantiska motsvarigheter till klusiler:

th	thva ’tvätta’, jfr tva ’2’
dh	födha, jfr födde
gh	vägh ’väg’, jfr väg ’vägg’

Detta var grundmönstret i BirgU men det bröts igenom på olika sätt. När /þ/ blivit klusil och sammanfallit med /t/ i uttalet uppstod en situation där <th> och <t> framstod som alternativa stavningar, dvs. <t> användes i gamla ord med /þ/ och <th> i gamla ord på /t/. <th> var alltså en hyperkorrekt stavning i ord som aldrig haft annat ljudvärde än /t/ som i

<thing> ≈ <ting> där <th> återgår på spiranten /þ/
<weth> ≈ <wet> där <th> återgår på klusilen /t/

Ibland verkar det t.o.m. som om <h> fritt kunde användas som prydnad. Kanske <h> då ibland fungerade bara som påminnelse om att konsonantgruppen *inte* skulle uttalas traditionellt alfabetiskt, bokstav för bokstav, utan var en digraf med ett enhetligt ljudvärde i ord som <gangh, thingh>.

Ord som motsvarar dagens *regn* stavades gärna <reghn>. Det är ovisst om vi här ska se en återgivning av uttalet /gn/ eller /jn/ eller om det är ett sätt att ange det moderna uttalet /ŋn/ signalerad med hjälp av jokern <h>.

(För skribenter som brottades med markeringen av vokalers kvantitet (eller kvalitet) blev <h> i tyskan och senare i svenskan sen möjlighet att ange lång vokal till skillnad från kort, särskilt i (betonade) enstaviga ord. Så dock ännu ej i BirgU.)

<d> är den normala bokstaven för /d/: <dagh, synd, gløm̃dir, ræddogha> och <dh> den normala beteckningen för /ð/: <rædhis, brudhin, affladho, ordh, kørdhir, wardhir>.

Saken är emellertid lite mera komplex. Låt oss se på stavningarna <d>, <dh>, <dd>. I BirgU används de på följande vis. I stort sett betecknas alltså äldre /d/ med <d> och äldre /ð/ med <dh>:

Äldre /d/: <dagh, räddogha, udderin, gladdoms, eldenom, walde, standom>; också med <ddh>: <oskaddher, inföddhom>

Äldre /ð/ (allofon av / þ/) <födho, klædhe, radhe, iordhin, lofadhe, spadho>

Men det finns ändå rätt gott om exempel på <d> ist. f. <dh> (modernisering) och – mera sällan – omvänt <dh> i st.f. <d> (hyperkorrekt om inte ett sätt att ange palataliserat /n/ eller /r/):

Modernisering: <gladom> 'gladde', <vndrado, wanskapade, hördom>
Hyperkorrekt (eller kanske för att ange palatalt /n/): <blindh, atirhaldh, handh, sundhir>

Här händer det ju en del på den fonetiska fronten. Ett tidigare system bestod av /d/: (initialt som i /dag/), finalt och medialt som långt samt efter /n/ och /l/: /gad:/ 'gadd', /led:e/, /anda/, /eld/) gentemot /đ/ (som i /le:đa, le:đ, orđ/). Dessutom händer det att /ld/, /nd/ ibland reduceras genom bortfall av /d/ och att /đ/ ibland faller efter /r/ och lång vokal.

Efterhand blir /ð/ klusil, dvs. sammanfaller med /d/. Det ortografiska resultatet blir då – förenklat - att [đ] (ursprungligen allofon av /þ/ och då stavat <þ>) försvinner och ersätts av <d>. Wessén I (§ 163) antar att processen /ð/> /d/ inte är slutförd i alla svenska dialekter förrän c. 1700.

Ljudutvecklingen kan ge morfologihistorikern grå hår inte minst om hen vill veta hur det gick till när den s.k. tredje konjugationen uppstod. Verb med stam på /ð/ förväntas ha preteritum på /d:e/ och preteritum particip på /d:/, eftersom man utgår från "ljudlagen" att /ð+ð/ > /d:/. I BirgU finner vi emellertid gott om stavningar som de oväntade <födhe> (pret.), <födh> (ptp) vid sidan av de väntade <födde> och <föd> som också förekommer.

Mot slutet av medeltiden uppstår den s.k. 3. konjugationen vilket normalt förklaras som analogi med verben av typ /le:ða, fø:ða/. I verben med stam på lång vokal finner vi dock ännu i BirgU de väntade konservativa formerna med <dh> i preteritum och preteritum particip:

<forsmadhe, forsmadhir>

men också enstaka stavningar med <d> som i <forsmado>. <dh> dominerar vilket kan tyda på att den underliggande dialekten ännu inte har klusil i ändelsen, dvs. att den 3 konjugationen ännu inte etablerats.

Troligen använde vissa skrivare distinktionen <dh> : <d> till att ange spirant gentemot klusil (eftersom geminerat <d> liksom <d> i dessa positioner brukade ange klusil. Läget i BirgU framgår av följande exempel med <d>, <dh> och <dd> i preteritum och preteritum particip utrum av (a) verb på – đa (a) respektive (b) verb på lång vokal (b):

<dh>

(a) födhis, mödhis, rædhis; prydh, klædh
(b) tedhe, trodhe, flydho, forsmadho

<d>

(a) pryddir, stadde, pryd
(b) trode, forsmado

De här beläggen stöder faktiskt Emil Olsons förklaring av tredje konjugationens uppkomst. Han menade att utgångspunkten var stavning med <dh> (och uttal med /đ/) i preteritum och preteritum particip av verb som *födha* och *ledha*.

<g> har som normalt ljudvärde /g/: <gaar, gømt>. Spiranten /g̊/ betecknas normalt med <gh> som i <plaghar, eghin, blyghis, svalgh, sarghas> men i enstaka fall brukas <g> för /g̊/: <ägarin, hälga, foglin, fugil, helbrygda, wanmaktogare>. Palatalisering/affricering vid /g/ efter främre vokal utmärks ej i BirgU. Man skriver alltså <gøma, gæst>, inte <giøma, giæst>.

<ng> anger /ŋ/ finalt och medialt efter vokal, ibland med tillagt <h>: <thingh, ginge>; troligen står <g> eller <gh> för nasal i ord som <vägna, wäghna, lygnina, sägn, hughnas>.

<s> anger /s/ men ersätts och/eller kompletteras ibland med <z> intill dental och <x> intill velar/palatal liksom tidigare: <biudz, manzlika, ilzska, beszto, kötzsins, lägx, alstingx>. <z> och <x> används ibland liksom i latinet för förbindelsen dental respektive palatal/velar + /s/: <giøz> ’göds’, <tax> ’tags’, < høxstir> ’högst’

Om hybridbokstäverna <v~u> i grafisk variation se ovan.

Talets inskottskonsonanter stavas regelbundet i ord som <dombir, kombir>, <hämpnis, ympnit, fulkompnar, vmfämpna>, <andrum, brindir, sandir, mundir>, <aldra>.

3.1.3 Stavning av v-ljudet

Det moderna v-ljudets fornsvenska motsvarighet(er) användes i olika positioner i fornsvenska ord. (Ljudet – eller ljuden – tecknas här nedan *v*.)

1 initialt:	
(a) #_V	vara, vidh
(b) #_CV	vrang, vredh
2 initialt	
#C_V	svart, tva, hvar
3 medialt	
(a) V_V	giva, hava
(b) VC_V	arve, halva
(c) V_CV	avla, ævne
4 finalt	
(a) V_#	gav, lov
(b) VC_#	arv, halv

Det här ljudet har olika etymologiskt ursprung och dess ljudvärdenhar diskuterats livligt under etthalvsekel runt 1900. Denna debatt har redovisats informaivt av Diderichsen /1938, 121f. Grovt taget återgår 1 och 2 på den germanska halvvokalen /w/ medan 3 och 4 återgår på germanska /ƀ/ (av ieur. /bh/ eller germanska /f/ (av ieur /p/). Troligen var alla dessa ljud under urnodisk tid bilabiala, vilket alltså gäller inte bara /w/ (halvvokal) utan också /ƀ/ och /f/ (spirantisk konsonant). Det brukar antas att fonemet i alla utom i orden av typ 2 före c. år 1000 blivit labiodentala, dvs. /v/ respektive /f/. Det antas vidare att /f/ blev tonande i tonande omgivning men förblev tonlöst finalt (efter synkopen). I fornisländsk skrift användes <f> också medialt (och finalt), ungefär som <þ> användes för /þ/ som initial tonlös spirant och för /ð/ som tonande medial spirant. Möjligen har också det tonlösa /(p >) f/ ogeminerat förekommit i medial position i vissa ord. Genom grammatisk växling inom paradigmet (Verners lag) har då /f/ och /ƀ/ använts i olika böjningsformer. (En översikt med bibliografiska hänvisningar till diskussionen för mer än hundra år sedan om de nordiska fornspråkens finala <f> mot det mediala (*u, fv* etc.> finns hos Brøndum-Nielsen 1928, 62f. Noreen ASG 1904 , § 33 och § 47 har uppgifter om hur olika handskrifter stavar de aktuella spiranterna. Se också Skautrup II: 44f om 1400-talets danska.

Övergången från /w/ till /v/ har antagligen inte skett så tidigt i ord av typ 2. Kock antar att det bilabiala /w/ överlevt i ord som *sua* (Kock 1883, 1–35).

I svenska runinskrifter (Peterson 1989) stavades det aktuella ljudet initialt och efter konsonant med runan <u>:

1 uera, uastr ’vestr
2 sua, tua
3b hakua ’hugga’, kiarua ’göra’

Annars användes <f> som i fvn:

3a lifa
3b arfi, half
3c stafn, aflaþi
4a lof, af, kaf ‘gav’

Denna regelbundenhet i användningen av runorna <u> och <f> gör det frestande att anta en uttalsolikhet inte (bara) i fråga om tonande-tonlös utan också i fråga om uttalsställe, dvs. att /f/ blivit labiodentalt några sekler innan samma sak gällde också för /v/. Som vi ska se överlever disinktionen under äldre fornsvensk tid. (Vi bortser här från tillfälliga stavningar som kan tyda på bilabialt ljudvärde för /f/: nabnum (Ög 136), sialbr (Sö 176), abtir (ett 30-tal belägg).

Enstaka stavningar med <fu> förekommer i ord av typen 3: *kifuai ’give’*(Sm 107), *arfua* (U 354) förebådar vad som ska hända under yngre fornsvensk ortografi, se nedan.

I YVgL och Cod Bur stavas /v/ initialt med <u~v> eller <w> (dvs. geminerat v). I denna position är stavningen fonematisk, dvs. initialt /v/ kontrasterar entydigt mot initialt /f/ som i *vara: fara*. Finalt användes liksom i runskriften bara <f>. Osäkrare är läget i medial position. Här skrivs dock aldrig ensamt <f> utan bara <u ~ v> och liksom i runskriften enstaka fall av <fu>.

Hur hanteras nu denna stavningsradition i Vadstena, t.ex. i BirgU? Variationen är faktiskt ännu betydande:

1 initialt <was, waldir; uisat; vilia, vidhir, vini, valde, vaknom>
2 initialt <swa, hwilas, twäggia, qwidh; quidhir>
3a medialt <hafwa, lofwa; hawir, owir, scriwat, grawa>
3b medialt <skälfwa; guluit>
3c medialt <afladhe, lifdhe>
4 finalt <af, aff, gaff, arff, loff, uphoff>

Ändå är det klart att ett visst system dominerar och att man är på väg mot en viss standardisering som framgår av exemplet *lofwadhis af sinom wänlek ok snille ok thakkadhe gudhi som honom gaff snillena*. (s. 319).

Initialt: <w>
Medialt: <fw>, <ffw>
Finalt: <f>, <ff>

Initialt används i BirgU normalt <w> vilket var en viktig nyhet. Detta kan bero på inflytande från lågtyskan där denna bokstav behövdes for att ange skillnad mot <v> som initialt uttalades /f/ (jfr modern tyska *Vater* gentemot *Wasser*.) Skillnaden mot <f> skulle då vara ton mot tonlöshet som i dagens svenska – eller möjligen bilabialt mot labiodentalt uttal.

<w> användes också efter initial konsonant i ord som i <swar, hwem, twinga> vid sidan av <u> som dominerar efter <q>. Här kan vi som sagt misstänka att <w>~<u> fortfarande anger /w/. I denna position håller sig alltså det halvvokala uttalet i svenskan längre än i uddljud, ett uttal som lever kvar i vissa dialekter ända fram i modern tid. (Stavningen <qu> med <u> i stället för <w> är antagligen direkt kopierad från latinet.) Utvecklingen mot labiodentalt /v/ i dessa förbindelser sker senare och olika fort i olika dialekter.

/f/ och /v/ kontrasterade initialt men i övrigt var de komplementärt distribuerade. /f/ användes efter betonad vokal bara som långt, medan /v/ användes bara som kort liksom i den moderna svenskan: *skava – skaffa, sov – stoff*. I alla positioner utom de initiala 1, 2 och 3b var det alltså teoretiskt möjligt att använda den ena eller den andra bokstaven för det aktuella ljudet. Islänningarna valde då <f> både för tonande och tonlös spirant.

I ordslut valde också svenskar (och danskar) <f> eller <ff>. Kanske tyckte man att hybridbokstaven <u~v> var opraktisk eftersom den <u~v> också kunde ange vokalen /u/ (se t.ex. Hesselman 1919). Mönstret var nog inte isländskan, eftersom man i Östnorden inte nöjde sig med <f> i medial position. Stavningen av /v/ i ordslut med <f(f)> skulle kunna ha inspirerats av lågtyskan som hade intervokaliskt <v>: mlt. *bliven, erven, geven, halve* (alternativt stavade med <w> etc.) men med den labiodentala spiranten avtonad i slutljud: *bleif, erf-, gaf, half.* Man skulle kunna tänka sig att stavningen med finalt <f> i ordpar som de nämnda uppfattades som en rent ortografisk konvention, efter lågyskt mönster. Man skrev i ords och andra stavelsers början <w> och i deras slut <f> precis som i medellågtyskan – ungefär som man hade två olika s-tecken, i ordslut och annars. (Teorin att de svenska skribenterna i sin stavning påverkats av medellågtyskan bör dock tas med en nypa salt eftersom det var munkar och präster som skrev de omfattande svenska texterna och skapade den framväxande stavningsnormen. De var vana vid latin men antagligen inte vid handelsmännens lågtyska skriftspråk. Lågtyskan smittade visserligen av sig på svenskan i andra samhällskretsar, men importen gällde då snarare talspråkets ordförråd än skriftspråkets ortografi.)

Svenskan hade i urnordisk tid slutljudsskärpning (Wessén 1, § 11) men det verkar inte som om en senare avtoning av /v/ i slutljud skulle ha orsakat stavningen med /f/, trots avtoningen i

gotiskan och lågyskan, som Kock påmint om). Vi erinrar oss f. övr. att <f> används inte bara i ordslut utan också inuti i ord som *afla, hafþi*. Diderichsen pekar på parallellen mellan dentaler och labialer. I båda fallen föreliger enfoemtisk distinktion i uddljud som neutraliseras i andra positioner.

I medial position valde både svenskar och danskar (Skautrup II: 44f, 183f) en speciell lösning. När nu <f> användes för /v/ i ordslut och /w/ i /v/ initialt i stavelser kunde man skapa en digraf för /v/ i medial position där två stavelser mötte varandra: <haf-wa, gaf-wa>. Den första stavelsen fick sluta på <f> och den sista fick börja med <w> så att resultatet blev <gif-wa>, <haf-wet>. Stavningar med medialt ensamt <f> för /v/ som i *gifa* 'giva', *gafa* 'gåva' möter aldrig ens som individuella provstavningar eller misstag i BirgU. Det skribenterna skrev när de inte skrev <f(f)v> , <f(f)u> eller <f(f)w> etc.. var <u, v, w> men aldrig ensamt <f>.

Varför svenskar (och danskar) inte gick på den isländska och runsvenska linjen med /f/ både medialt och finalt är ändå en gåta. Kanske ser vi här en kombination av två bokstäver som fick bidra med var sitt uttalsdrag för att ange /v/: <f> visar att den mediala konsonanten inte är vokalisk, dvs. att förbindelsen med föregående vokal int är en diftong. Diderichsen erinrar om att <u~v> är neutralt i förhållade till distinktionen vokal-konsonant i uttalt. <f> visar att det betecknade ljudet är en konsonant och labiodentalt och /v/ som kanske ännu inte var labiodentalt att den är tonande. (De sällsynta skrivningarna i lågtyskan med <fv> har antagits vara sådana fonetiska kompromisskapelser (Lasch 1914, 151).)

En möjlig anledning till <f> i digrafen <fw> skulle kunna vara att se det mediala <fw> som ett tidigt exempel på morfologisk stavning. Man har stavat <fw> i ord där första stavelsen kan fungera som självständigt ord eller morfem med <f> så som redan var etablerat i ordslut. Stavningen blev <halfwa>, <gifwa> eftersom stammen är <half>, <gif>. Bokstaven <w> hade till uppgift att ge den senare stavelsen en begynnelsekonsonant: stavelsedelningen V(C)-CV är ju den "naturliga" i latinsk tradition. Så räddas alltså både det nya systemet att hålla morfemet intakt och det gamla systemet med dess fonetiskt baserade stavelseindelning. (Se också Diderichsen som antydr att skrivingen <hafuet> kanske är en kompromisslösning mellan de mera ljudenliga <haf> och <hauet> (Diderichsen 1938, 144).)

Latinets ortografi har annars knappast spelat någon roll för f-stavningen intervokalt eller finalt. I latinet hade hybridbokstäverna <v~u> för fonemet /v/ redan under kejsartiden övergått från att vara bilabialt till labiodentalt (Haverling 2013).

Bokstaven <w> (för /v/ i uddljud) kom sedan att vara typisk för frakturstilen gentemot antikvan som liksom i franskan använde /v/ när den blev vanligare i tryck under 1700-talet. Stavningarna med <f> och <fv> överlevde som bekant också i svensk stavning ända till 1900-talets första decennium.

3.1.4 Markering av kvantitet

De fornsvenska skribenterna övertog metoden att ange kvantitetsskillnad i tvåstaviga ord från latinet. I latinet kunde inte konsonanter gemineras i ordslut:

sum, vel

Däremot förekom geminering efter kort betonad vokal framför ändelse på vokal. Man såg då den första konsonanten som slutet av första stavelsen, den andra som början av den andra stavelsen:

sum-ma, val-lis

Dessa tvåstavingar avstavades på samma sätt som ord med två olika mediala konsonanter som *al-ma, ar-ma*. I svenska ord som nedanstående angavs alltså kvantiteten som i dagens stavning:

/V:CV/ lata, ropa, höra, synis, sæte

/VC:V/ kallar, gaddom, vppinbaras, nytto, hannas

Fastän digrafen <fw> avstavades mitt itu, påverkades inte uttalet av föregående vokal som andra konsonantförbindelser gjorde. Mediala <dh> och <gh> räknas också som enkla konsonanter i förhållande till uttalet av den föregående vokalen. De nämnda digraferna används medialt efter vokal: *lofwa, rifwa*; *badhe, rædhis, ägharin, wighia*. Gemineringen <ff> visar däremot medialt att den föregående vokalen är kort: *straffa, skaffa, offer*. Här anges således inte konsonanten tonande /v/ utan i stället /f:/. Digrafen <ng> fungerar fonotaktiskt som vanliga konsonantförbindelser, dvs. den föregående betonade vokalbokstaven betecknar kort vokal och digrafen har värde som ett geminerat konsonanttecken.

Däremot bar det skribenterna emot att ha dubblerad konsonantbokstav i ordslut efter kort betonad vokal. Där anges i stället ofta lång vokal med geminering av vokalbokstaven. Några exempel:

/V:C/ <gaar, laar, meer, been, tees, skiin, göör ’skäller’, foor, liiff> men också <siäl, brudh, nadh, skin, mot, ren wet>

/VC:/ <wl> ’ull’, <mun, präs> ’press’, <vp> ’upp’, <häl> ’häll’, gik, gak, got, kal>

Fornsvenska ord med strukturen/VC/, V:C/, /VC: och V:C/ stavades alltså på samma sätt, nämligen <VC>:

at /at/ ’att’
vis /vi:s/ ’vis’ fem sg nom
vis /vis:/’viss’ fem sg nom
vis /vi:s:/’vis’ mask sg nom

Betonad vokal i ordslut kunde bara vara lång: <sla, swa>. Ändå utmärks den ibland med geminering av BirgU precis som i CodBur.

<döö, gaa, see, bii>

I ord av typen V:C gentemot VC: väljs alltså fakultativ geminering av vokalen. Ibland kanske detta var ett sätt att undvika homografi, men troligtvis var det viktigaste skälet önskan att ange vokalens längd och kvalitet.

Man misstänker att stavningen av enstaviga ord på lång vokal med ett vokaltecken tedde sig alltför kort och oansenlig i verb och substantiv, varför BirgU:s skrivare med geminering av vokalen ville ge dem liksom lite mera kropp.

gaa, saa	vid sidan av:	ga
see, tee		the, tre
doo		slo

Bokstaven <w> kunde uppfattas som geminerat <u~v> och brukades ofta för att ange långt /u/ (även om det sällan också kunde stå för kort). Stavningen av långt /i:/ skedde normalt med <ij>. Denna vanliga geminering kan bero på att bokstaven ansågs så liten att ljudbeteckningen behövde ges lite extra utrymme i stavningen. Motsatsen gällde för <m> som blev för långt om det skulle gemineras. För säkerhets skull kunde längden för /m/ (efter kort betonad vokal) anges med längdstreck över bokstaven, en sorts ligatur.

(Troligen ska vi inte förstå stavningarna <ij> och <w> som som fonetiska avbildningar av övertydligt uttal av de höga vokalerna, dvs. som återgivning av [i:j] och [ʉ:w] som förekommer också i modern svenska i ord som [bi:jl, hʉ:ws])

I latinsk ortografi förekommer som nämnts ingen geminering av vokal och heller ingen geminering av konsonant i slutet av enstaviga ord med kort betonad vokal. Däremot tillgreps ibland vokalgeminering i medellågtyskan under 1400-talet (Lasch, 24) av <aa>, <ee>, <ii> och <oo>, mer sällan av <uu>. Detta mode var emellertid knappast så etablerat att det kan ha påverkat den svenska ortografin. Att

ange lång vokal med gemination var en så naturlig strategi att den knappt behövde några förebilder utifrån. Danskan (Skautrup II, 42f, 180f, Brøndum-Nielsen 1: 59) erinrar om svenskan. Här etablerades tidigt dubbelteckning av <aa> som möjligen redan betecknar samma ljud som svenskans senare <å>. Vissa danska skrivare laborerade också med tillskrivet <e> som markör av längd, som i <soel, døer, laae> (möjligen efter tysk förebild), vilket inte tycks ha praktiserats i mer ambitiösa svenska texter.

3.1.4 Särskrivning

Orden avgränsas normalt som i latin och nutida svenska. I enstaka fall särskrivs dock leden i sammansatta ord, som i: <for fädhrom, atir halde, widhir thorft, in älfwe, himil tungollin, thiänisto män, hor dombir, gul smidhir>.

3.2 Kristoffers landslag (mitten av 1400-talet)

Mycket hände i Norden under 1400-talet och efter ett knappt sekel hade det blivit dags att omarbeta Magnus Erikssons landslag. Den nya lagen stadfästes av kung Kristoffer 1442. Schlyters utgåva (sista volymen i hans serie av svenska medeltidslagar) följde handskriften Kbh 1209 som dateras av utgivaren till mitten av 1400-talet. I företalet räknar Schlyter upp en del egenheter i ortografin som växling mellan <e> och <æ> för samma ljud, <c> eller <ch> för väntat <k>, växling mellan <d> och <dh> och mellan <g> och <gh>. Han ger också exempel på oväntad fördubbling av bokstäver, särskilt av vokaler.

För en översikt över det man vet eller antar om lagarbetet se Wendt 1997. Man kan anta att lagtexten utformades i sekulär miljö, även om kyrkligt bildade skrivare säkert utnyttjades. Flera bedömare har noterat att språket i lagen visar spår av språket i det kungliga kanslierna (Wendt, 20f).

3.2.1 Teckning av vokaler

Ännu används inte vokalbokstaven <å>, men man kan nog anta att i stället det geminerade <aa> var knäsatt som en konventionell beteckning av det nya vokalljudet, även om ibland dubbel vokal som i <formaa>, <naadhom> varierar med enkel som i <forma, nadhom> och även om <a> någon gång dubblas i ord där /a/ bevarat sitt forna värde som i <oppenbaara, tillaaghom>. Ett tecken på att <aa>

avser ett nytt uttal har vi särskilt i de rätt många exemplen där <aa> avser kort betonad vokal: <gaanga, haalda, waald>. Här ser vi alltså en nyhet i KrLL gentemot BirgU.

Skrivaren använder gärna <w> inte bara för /v/ (se nedan) utan också för /u/ oberoende av om vokalen är kort eller lång; <wth, wrminis, hws, siwke, wndan, twnga, wundher, wpbiuda, samw>.

Liksom i BirgU är valet mellan <e> och <æ> ett problem i ord med kort betonad vokal, som redan Schlyter noterade i företalet. Ett och samma ord kan här påträffas med olika stavning: <rætter> gentemot <rettom>, <hælgha> gentemot <helgha>, <fæsta> gentemot <festa> 'fästa', <hæst> gentemot <hest> m.fl.

Liksom i BirgU stavas svarabhaktivokalen och den bestämda slutartikelns vokal med <e>. Undantagen är här möjligen färre än i BirgU, dvs. en viss uppstramning kan ha skett. När de korta stamstavelserna förlängdes var det naturligt att låta <e> och <o> segra som suffixstavelser över <i> respektive <u>. Spår av talspråkets variation är dock ännu tydliga, kanske lexikaliskt villkorade i frekventa ord som tidigare haft korta stamstavelser: <taki, luthi, gifuin>, <sculu, lagsagu, gatu, laghum> vilket inte hindrar att <i> och <u> ibland återfinns i ord vilka hela tiden haft lång stamstavelse som <kiortil, erffuir, fangit>. Bruket av <i> i ändelser kan vara också vara lexikaliskt generaliserat i vissa suffix som som i <-likit, -ilse, -is>.

3.2.2 Teckning av konsonanter

Också tecknen för konsonantljud hanteras i stort sett på samma sätt om i BirgU. Som väntat slår en del drag i den underliggande dialekten igenom, t.ex. bortfallet av /r/ i nominala pluraländelser efter /a/: <bryllunga, samarfua, arfuingia, wægha> (se Tjäder 1961).

Palatalisering/affricering anges inte heller i KrLL av /g/ och /k/ framför främre vokal i ord som <göma, kæra, skæl>.

Bruket av <dh> och <gh> förefaller osäkrare än i BirgU. Här möter både <ridha> och <rida>, <radhe> och <raada>, <almoghen> och <almoganom>, <laghman> och <lagmen> m.fl. I suffixen föredras <d> framför <dh>; <kalladis, skilnader, loffuado>. Ibland står <d> i denna position gång på gång i ett litet stycke:

byrd (v.s.a. byrdh), biuder, bade, scoda, wædsætia, mætzordom

Hyperkorrekt <h> förekommer i KrLL liksom i BirgU: <landh, sendha, waaldh, sannindh>. Ett specialfall är dentalpronomina som här stavas konservativt med <th> och ibland <t> liksom i BirgU: <then, thetta, thy, thu; tessa, tik>.

Digrafen <th> för /t/ (också när den betecknade konsonanten återgår på tonlös klusil) är mycket vanligare än i BirgU. Stavningar som <ath, eth> är de normala och <th> används också i ord som <misth, leetha, gither> etc.

<th> eller <t> används inte av KrL i sådana ord som tidigare haft tonande dental spirant. Där skrivs <d> eller <dh> som i <kalladis, sidhan> som ovan nämnt.

<h> är nog närmast en prydnadsbokstav i många stavningar med <dh> och <gh>, och liksom i BirgU återfinns stavningen <ngh> för ng-ljudet i ord som <tingh, konungh>.

/k/ stavas förstås normalt <k> som i <skogh, forskælom, ænkia, jak, taka> etc. men KrLL är rätt frikostig med <c> eller <ch>, särskilt i förbindelse med föregående <s>: <ælsca, scal, wenscap, scogh, scadan> och <iach, schal>. I stället för dubblerat <kk> som i <lokkar, samtykkio> skrivs ibland <ck> som ju har framtiden för sig som i <samtycke, tryckia>.

Stavningen av v-ljudet följer i stort sett samma principer som i BirgU även om enhetligheten särskilt i medial position är mindre, vilket möjligen framgår av följande exempel:

wälia, wara

swäria, hwem, qwälia, twinga; huar, quik, tueggia,

liffua, haffuer, gaaffua; ofuer, lofua, gafuo; gaffwa; hawa, gawa, giwa; hauir

halua, arfue, ærffuande

orloff, breff

arff, torff, half

heffdar, affla

/ft/ stavas gärna <pt> liksom tidigare i ord som <epter, giptomal, scripten> enligt en tradition som kan avspegla uttal eller ibland har inspirerats av latinet.

KrLL nyttjar inskottskonsonanter liksom föregångarna. Här en bukett av ord:

findz, laghmanz, minzska, frælzt; nampn, fæmpta; gambla, komber; helder, fulder

3.2.3 Återgivning av kvantiteten i betonad stavelse

I stort sett är den latinska ortografin vägledande för återgivningen av lång och kort betonad vokal liksom i BirgU. I KrLL skrivs alltså ord med lång medial vokal <sworo, krona, sidhor, klædhe, böte> och ord med kort betonad vokal <alle, sannind, natta, lokkar, rætter>. Även om vi bortser från <aa> – som är ett specialproblem – skrivs emellertid ofta lång vokal geminerad i betonade enstavingar före konsonant eller i ordslut: <doo, boo, frii, tee; book, hoor, steen, heem, liik>. Enligt latinreglerna skrivs normalt <al, til, scal, wilful 'full', fal 'fall', krop, nat, skat 'skatt'>.

En nyhet är nu emellertid att konsonanten inte sällan gemineras i enstavingar (efter kort betonad vokal): <all, till, will, hopp>. I enstaka fall kan också medial lång vokal stavas med geminerat vokaltecken: <deela, oppenbaara>. (Jfr Lasch 1913 § 22 om fakultativ geminering av <a, o, e, i> och mer sällan av <u> i mlt under 1400-talet.)

3.3 Arboga stads tänkebok för 1455 och 1456 (SFSS 53:1)

Tänkeboken skrevs under en lång följd av år av många skrivare. Här har stavningen av hand 8 granskats (SFSS 53:1). Den är på många sätt lik KrLL men är framför allt mindre enhetlig. Om texten se t.ex. Beckman 1917 (SFSS 44). Stavningen är mindre standardiserad än BirgU och KrLL och det är lätt att hitta ord som stavas på olika sätt. Variationen gäller dock ett fåtal fenomen och texten är inte svår att läsa.

3.3.1 Teckning av vokaler

Ännu förekommer inte bokstaven <å>. Långt /a/ skrivs alltså ibland <a>, ibland <aa> sm i <blaa> gentemot <sma>. Felskrivning är kanske <lat, laat> som möjligen betecknar en preteritum /lo:t/.

För /u/ används oregelbundet hybridtecknen <v~u> på latinskt vis: <vndhir> gentemot <hanum, gud>. <w> står ofta för /u/ både i stamstavelse och i ändelse: <gwl-> 'guld', <iwl>, <gatwna>. Samma med <j~i> som <jnnan> gentemot <sinne>.

För kort betonat /ɛ/ skrivs mycket sällan <e> som i latinet, bara <æ>: <swænska, fæm, ække>.

Bokstaven <y> står undantagsvis för /i/: <skypte> ’skifte’, <syælf> ’själv, <myølid, kyortil>. <i~j> är den normala stavningen.

Svarabhaktivokalen är <i> som <sakir, løpir, wathin, fogil>. Ändelsevokalerna <e> och <i> växlar. <i> är nog vanligast i ord med gammal kort rotstavelse, väl en rest av vokalbalans i den underliggande dialekten. I bestämd slutartikel änvänds oftast <i> om artikeln är enstavig, <e> annars, alltså som i <daghin, bænkin> gent emot <rættenom, næmpdena>. Vissa suffix tar regelbundet <i> som <-is>, <-ir>, <likin>. Stavningen i verbens s-former blir därför t.ex. <kændis, skattadis>. Liknande regelbundenheter återfinns för <o> och <u>.

3.3.2 Teckning av konsonanter

Den tonande spiranten /ð/ skrivs omväxlande <d> och <dh> som i <smid, bad, skeed> vid sidan av <smidh, tiidh, reedh>. Den motsvarande tonande spiranten /ʒ/ skrivs lite oftare /gh/, men också /g/ förekommer: <tog> gentemot <togh>. Palatalisering av /g/ framför främre vokal anges ej i stavningen: <gømo, gærninghom>.

Den gamla tonlösa spiranten /þ/ hade gått upp i klusilen /t/ och den sammanslagna konsonanten stavas växlande <t> och <th>, oberoende av position och etymologi som i <thala, tidh, fæste, næstha, harith>. Också i de pronominella orden stavas begynnelseljude med omväxlande <t> och <th>: <tæsse, ta, te> vid sidan av <thæsse, tha, thet>. I ändelser förekommer <d~dh> i stället för väntat <t~th>, en stavning som kan återge ett uttal /ð/ (och därmed förebåda ett kommande bortfall i de mellansvenska dialekterna): <øgadh, harid, opburidh, annad>.

<c> har nästan helt försvunnit som tecken för /k/: <skada, skulle, ok, røkte ’rykte’, mæktoge>. <c> används i latinska egennamn och i verbet *scrifwa*: <æptirscrefna, fore scrifwit>. /kw/ stavas regelbundet med <q> som i <quitta, qwinnona>: Eventuell palatalisering av /k/ framför främre vokal anges ej i stavningen: <skæl, køra, skedir>.

<h> används funktionellt i digraferna (för spiranter) <dh> och <gh> men också optionellt efter <ng> som tecken för palatal/velar nasal: <sængh, omkringh>.

Vid teckningen av /v/ förefaller den framväxande standardnormen i stort sett följas:

wæl, war, widh; men också i enstaka fall <v~u> som i <vidh, -uisa>

swa, hwar, twe-, oqwædhe; men också <u> i enstaka fall som i <quinnona>

hafwir, lofwade men också <howd>
halfwa, arfwa, arfwm

ærfde
knif, gaff, aff
sælf, sølf

<pt> står ibland för /ft/ som i <skypte>.

Ibland saknas <r> i pluraländelser av substantiv vilket sannolikt återgår på uttalet (se Tjäder 1961).

Fonetiskt betingade konsonantinskott återges oregelmässigt som t.ex. i <gamble, tompt, næmpnas, manz, stadz-, brundz gardenom, bæzsta, tingx, kongxsakena>.

3.3.3 Återgivning av kvantitet i betonad stavelse

I stort sett följs de latinska reglerna:

Lång vokal	Kort vokal
gryta	panna
kal 'kål'	drak 'drack', op
gra 'grå'	-

Men det är gott om exempel på dubbelteckning av tecken för lång vokal i enstaviga ord med eller utan följande konsonant i slutljud som i <saar, tiidh, foor; sloo, blaa, hoo 'vem'>. Geminering av konsonanttecken är däremot mycket sällsynt i ordslut efter kort betonad vokal som i <satt, opp, wall 'våld'>. Geminering av medial vokal som i <løøsa> förekommer likaså ytterst sällan.

3.3.4 Särskrivning av sammansättningsled

Ganska ofta möter särskrivning av sammansättningsled som i <ath nøghir, fiærda deel, weda rwm, radz stugw>.

3.3.5 *Standardisering*

Som väntat i en text av detta slag är den ortografiska variationen större än i de föregående granskade handskrifterna, som var avsedda för mångfaldigande spridning. Här följer exempel på varierande stavning hämtade från ett tiotal sidor:

> daga – dagha, lath – laat - loth, op – opp, tik – tigh, ta – tha, nøyer – nøghir – nøyør, slo – sloo, wethnadhe – wetnade – witnade – witnadhe, warth – wart, lesth – læsth – læst, stodh – stoodh – stood, satt – saatt, opbyrid – opbwridh – opburid, biskedelikin – biskedeligin, for – før.

4 Nya tiden: boktryck och bibel

Med boktryckarkonsten blev läget ett annat än under medeltiden. Standardiseringen framstod nu tydligare som ett givet ideal för skriftsystemet: varje exemplar som trycktes av en text var ju likadant som de andra exemplaren av texten, inte bara i fråga om stavning utan också i andra avseenden: innehåll, ordval, grammatik.

De rent visuella tecknen användes nu mera systematiskt: rubriker, stycken, interpunktion, avstavning, stora och små bokstäver etc.

Vissa texter fick en helt ny slagkraft och med dem den ortografi som manifesterades i trycket av stora upplagor. Detta gäller förstås framför allt bibeln där Gud meddelade sig med läsaren genom sitt eget skrivna ord. Även ortografin fick sin prestige från denna källa. Det var inte en anonym munk, präst eller teolog som stavade på ett visst sätt utan Gud själv som höll i pennan, föreställde man sig. Inte minst viktig var reformationens fixering vid det skrivna Guds ord som den kristne enligt Luther i princip utan prästerlig förmedling direkt själv skulle studera och hörsamma för att komma till salighet.

Yngre fornsvenska hade varit en språkligt livaktig epok. Förlängningen av korta rotstavelser hade ägt rum i rikets tongivande dialekter, och ändringen av kvantitet åtföljdes ofta av förändringar i vokalens kvalitet, olika i olika landskap. Likaså hade uttalet av de långa vokalerna förskjutits, något som fått både fonetiska och fonematiska konsekvenser (se t.ex. Widmark 1998). Bland konsonanterna hade ersättandet av det frekventa fonemet /þ/ med bland annat klusilerna /t/ och /d/ gett talet en ny karaktär. Alla dessa händelser hade naturligtvis skapat en viss oro också i stavningen, vare sig denna förhöll sig konservativ och följde ett äldre tal- och skriftbruk eller om den följde med i uttalets förändring.

En betydelsefull grafisk nyhet i det nya seklets texter blev tillkomsten av en ny vokalbetecknande bokstav <å>, dvs. ett <a> med ett överliggande diakritiskt litet <o>, ungefär som det lilla diakritiska <e> var sättet att ange /æ/ och /œ/ vilka nu trycktes ungefär som dagens <ä> och <ö> där prickarna är vad som finns kvar av det diakritiska <e>-et. Den nya bokstaven <å> användes för /o/ i de ord där ett /a/ förskjutits till ett /o/ som långt eller framför vissa konsonantförbindelser.

Ljudvärdet för de gamla bokstäverna <o> och <u> hade också på motsvarande vis förskjutits från /o:/ till /u:/ respektive från /u:/ till /ʉ:/, men här var det ingen som ville ändra bokstavens form eller ordens vedertagna stavning. Bokstaven <o> användes emellertid också i de fall då den gamla vokalen bevarats som /8:/. När sedan /8:/ sammanföll med /o:/ i prestigedialekterna, blev resultatet att ett och samma ljud i vissa ord stavades <å>, i andra <o>.

Under nyare tid uppstår också andra nya fonem, t.ex. tjockt l, sj-ljud, tj-ljud, problem som i stavningen ofta skulle komma att lösas på enklaste vis, dvs. genom att man fortsatte att stava de drabbade orden som om ingenting hänt, med bibeln som rättesnöre. Exakt när de fonetiska förändringarna ägde rum är osäkert. De upplevdes som en ortografisk utmaning, under seklerna efter den tid som omfattas av den här framställningen.

4.1 GVB 1541: Språket i evangelierna

Några år efter översättningen av Nya testamentet som utkom 1526 gjordes den första översättningen av hela bibeln. Den trycktes hos tysken Jürgen Richolff som också tryckt Nya testamentet och som hade beställts till Stockholm enkom för detta stora uppdrag. Huvudansvarig för översättningen var Laurentius Andreæ, kansler hos kungen. Som Natan Lindqvist och andra påpekat var redan NT 1526 ett svensk-nationellt företag och man undvek där vad man ansåg vara danismer. Språket var också i någon mån folkligt, med inslag från samtida dialekter. Denna grundhållning präglade också GVB 1541, men här var strävan mera konservativ och med en tydligare anknytning till vadstenasvenskan, en rimlig lösning eftersom 1400-talets växande icke-religiösa användning av skriftspråket lett till en betydande ortografisk oreda i den svenska som skrevs utanför den religiösa sfären, i kanslier, domstolar etc.

Nu till en mer detaljerad översikt över ortografin i GVB sådan den framträder i några av evangelierna.

4.1.1 Tecken för vokaler

Vokalbokstaven <a> hade som sitt normala ljudvärde /a/: <sadhe, falla>. Nu tillkom emellertid den nya vokalbokstaven <å> som problemfritt kunde beteckna det nya ljudvärdet i ord som <håår, såto>.

Den gamla bokstaven <o> hade som sitt alfabetiska ljudvärde fått /u:/ i ord som <sol, bota, spordes>. Emellertid hade äldre stavelser med kort /o/ fått förlängd vokal, med ett ljudvärde /8:/ som därmed på många håll skilde sig från det /o:/ som gick tillbaka på det gamla långa /a:/ och det /u:/ som gick tillbaka på ett tdigare /o:/. Detta /8:/ stavas i GVB fortfarande <o>: <holet, loffua, tol, bodhar, offuer>. I somliga dialekter skulle sedan de /o/ och /o:/ sammanfalla. Vi återkommer till detta senare.

Kort betonat /a/ hade i vissa positioner kommit att uttalas ungefär som kort betonat /o/. Detta ledde till vad som för en modern läsare ser ut som kaos i ortografin. GVB skrev <bort, folgde, kommer, folck, monga, longt, moste> samtidigt som man stavade <fången, språng, ålder>. Det förefaller som om GVB-skrivaren vid tvekan skriver <o> efter latinets mönster. (I latinet stavade man t.ex. *forma, fons*. Där fanns ju ingen motsvarighet til svenskans <å> för /o/.)

<u> – ännu med den grafiska varianten <v> – angav nu fonemet /ʉ/ (ungefär samma ljud som i modern svenska): <vth, vndradhe, skul, förkunna>. Lång vokal kunde som förut ibland stavas <w>: <siwk>.

Den variation i stavningen av kort betonat /ɛ/ som vi noterat i äldre ortografi mellan <e> och <æ> återkommer också i GVB: <nepste, henne, kende, senda, setter, merckte, hierta, fremste, retta> v.s.a. <ängel, klädd, nästa, änkia>. Variationen liknar den mellan <o> och <å> även om den historiska bakgrunden är en annan.

<i> har som i latinet den grafiska varianten <j> och används ungefär som i det medeltida latinet: initialt <j, jfrå>; <skickadhe, migh>. Som geminerat tecken används <ij>: <sij, stijgar, hwij>.

<y> används för /y/ och ibland för /i/ som i <gryffter> vid sidan av <griffter>.

I svagtoniga suffix gäller nu efter förlängningen av de korta rotstavelserna bara <e, o, a> särskilt i final position. I enstaka fall stavas ännu <u> och <i> som i <gammul, glädhi>. <i> håller sig dock kvar i vissa suffix: <lydigh, heligh, -ing; framlidhin, mykin, mykit, loffligit, taghit, lidhit, förnummit, dräpit>.

Liksom i NT 1526 har GVB <a> i ändelser som i mera daniserande svenska stavas <e>.

4.1.2 Tecken för konsonanter

<t> är den normala bokstaven för /t/. I enstaka ord som <vth> stavas dock <th>. Morfologisk stavning förekommer efter stam på <d>: <ondt, smoordt, wardt, seedt> vid sidan av fonematisk stavning dvs. utan <d> i supinum/ptp neutrum som i <fulbordat, förfärat) >.

I GVB brukas regelbundet <th> vid sidan av <t> i pronominella ord.

<t> tu, tigh, tijn, tå, tijt, tädhan
<th> then, thet, thes, the, them, thetta, theras, ther

<k> betecknar normalt /k/. Som geminerat skrivs nu systematiskt <ck>: <gack, skicka> också efter /l/, /r /och /n/: <folcket, förmerckte, krancke>. För /kt/ skrivs ofta <ch> som i <ansichte, rychte> och i <och> (men dock regelbundet <ock> 'också'). För /kv/ skrivs konsekvent <qu>: <förquaffdhe, qualdes>. I enstaka fall (oftast latinska lånord) stavas /k/ med <c>: <scriff, predicadhe>.

Palatalisering av /k/ framför främre vokal anges ej i ord som <källa, kött, skeppa, sköter>. Samma gäller palatalisering av /g/ i ord som <göra, gerna>.

<d> betecknar normalt /d/. För /ð/ används <dh> i ord där ibland <d> också förekommer: <medh, lädher, achtadhe, begabbadhe> v.s.a. <bereder, redelighe, kallade>. Wessén 1927 visar att att <d> brukas framför <igh>. Efter <r> har GVB <d>, inte <dh> som i <förd, ord>. Wessén diskuterar också andra fall stavningar som kan bero på konfllikt mellan ortografisk standardiseringsambition och följsamhet mot talspråkets utveckling.

Det förefaller som om den 3 konjugationen är etablerad, dvs. preteritum och supinum/ptp neutrum överensstämmer i dessa verb med motsvarande former av verben med <dh> i stammen. Exempel:

troodde, skeedde, seedt
jfr: födde, födt, beredt

Stavningen avspeglar den ursprungliga vokallängden (i inf. och pres.) samtidigt som den nya långa klusilen betecknas med geminering av <d> i verben av den den nya s.k. 3 konjugationen. (Se f.övr. ovan om dessa verbformer i avsnittet om BirgU.)

I ptp utrum har GVB ofta neutrumformen <-at> i st. f. den etymologiskt förväntade <adh>, dvs. <botat> 'botad' <welsignat> 'välsignad'.

<g> betecknar normalt /g/. GVB verkar dock ha standardiserat <gh> som tecken för spirantiskt uttal efter vokal som i <sägher, -ligha; iagh, wägh, tagh, sågh, lågh, redhoghe, någhre, hungrogh> och dessutom gärna efter tecknen för /r/ och /l/: <helgha, fölgh, förarghar>, även om också stavning med <g> förekommer som i <liwgandes, förargelse, folgde>.

<h> betecknar som förut initialt /h/ som i <han, himmel, hwilkom, hierta>. Annars används <h> liksom tidigare i diverse digrafer: <th> för /t/, <dh> för /ð/, gh för /ʒ/, <ch> för /k/, se ovan.

/v/ tecknas fortfarande olika i olika positioner men nu något mer enhetligt än tidigare:

initialt	wägh, wild, watn, woro
initialt efter kons.	hwadh, hwilken, swaradhe, swära; huilka
medialt efter vokal	haffuer, scriffuit, haffuet, twiffladhe
medialt efter kons.	skälffuo, förderffua, sielffue
finalt efter vokal	aff, gaff, reeff
finalt efter konsonant	sielff

<s> ersätts ibland med <z> efter bokstav som anger dental: <manz, wingårdzens, boordz, gudz, landzendar>; i stället för geminerat <ss> används ibland (efter tyskt mönster) <sz> eller <zs> som i <gniszlar, korszet, grenzsor>.

Inskottskonsonanter följer uttalet som i <sämbre, nampn, fampn, kompne>.

4.1.3 Markering av kvantitet i betonad stavelse

De korta rotstavelserna hade förlängts under fornsvensk tid (och de överlånga hade blivit normallånga). Ett verb som *mala* ’mala’ stavades ju egentligen fonetiskt till skillnad från *mala* ’måla’ i enlighet med latinsk stavning, samma med *sat* ’satt’ och *sat* ’såt’ eller *kat* ’katt’ och *kat* ’kåt’.

Någon konsekvent återgivning av vokalers och konsonanters kvantitet i de samtida dialekterna tillämpar inte GVB. Fonematisk distinktion mellan kort och lång betonad vokal i tvåstaviga ord angavs dock som i latinet: <tala> gentemot <galla>.

I enstaviga ords slut fanns ingen fonematisk distinktion mellan lång och kort vokal som i nusvenskans *ny, knä*. GVB visar ändå ofta vokallängd med geminering i ordslut: *wij, nyy, see, knää, hoo*.

I betonade enstaviga ord på konsonant dubblerar GVB normalt konsonanttecknet om vokalen är kort: *besatt, gack, gick, fatt, klädd*, *halszhögg, nytt*. (Men ibland sker ingen geminering om ordet är frekvent och har formordskaraktär: *skal, wil, at, vp*.) Men GVB geminerar också ofta vokaltecknet för att ange att vokalen är lång: *een, reen, dreeff, toogh, syyn, baar, håår, taal, näät, siwk*. (I ord som *sågh, låg, lif* behöver egentligen vokaltecknet inte gemineras, eftersom den tonande spiranten förutsätter att den den föregående vokalen är lång.)

Om den betonade vokalen står medialt framför konsonant + obetonad vokal var som vi sett vadstenasvenskan relativt systematisk, såtillvida som kort betonad vokal angavs med geminerat konsonanttecken och lång vokal med enkelt konsonanttecken som i latinsk stavning. Så skedde också i GVB: <suckadhe, spottadhe, skinnar> men <frågadhe, swaradhe, stenar>. I GVB finner vi dock i enstaka fall geminerat vokaltecken också i dessa ord för att ange lång vokal: <stijghar, prijsade>, även om det alltså här vanligen skulle ha räckt med enkelt vokaltecken + enkelt konsonanttecken (som i modern stavning). Liksom tidigare räknas digrafen <ffu> för /v/ som ekvivalent med enkelt konsonanttecken. Samma gäller <dh> för /ð/ eller /d/ och <gh>: <giffua, stridha, tagha>. (För att ange vokallängd används i GVB inte <h>, lika lite som i vadstenasvenskan.)

Av oklar orsak gemineras vissa konsonanter ofta i vissa konsonantförbindelser: <bortt>, <korszet>, <folcket, förmerckte>, <effter, skiffte, krafft, helfftena>. Hit kan kan också förbindelsen <cht> kan räknas, se ovan vid <k>, även om här troligen ett tyskinspirerat uttal /χ/ kan ha spelat in.

4.1.4 Sammanfattande om vasabibelns stavning

Vissa ord fick systematiskt en annan stavning i GVB än i NT 1526 vilket har redovisats i Lindquists inledning till utgåvan av Nya testamentet i GVB (1941). Så skriver GVB således <til> och <skal> mot NT:s <till> och <skall>. Andra sådana konsekventa olikheter (med sällsynta undantag):

GVB 1541	NT 1526
at	ath
iagh	iach
intet	intit
nu	nw
ock	och ’även’
sagdt	sagt
sij	sy ’se’
tin	thin
tå	thå

En anspråkslös mätning av standardiseringsgraden i GVB 1541 jämfört med den i NT 1526 (Teleman 2007, 172) tyder på att språket i vasabibeln var mera standardiserat än i den tidigare översättningen av Nya testamentet, som uppvisar ungefär samma grad av standardisering som vadstenasvenskan. (Se också Wesséns bedömning (1927) av stavningen i GVB.)

I många avseenden är dock stavningen i GVB inte så mycket närmare en enhetlig standard än BirgU. Ett nytt problem har tillkommit genom växlingen mellan <o> och <å> för kort /o/. Möjligen är stavningen av de dentala och palatala-velara spiranterna lite mera konsekvent och <th> är mindre vanligt som tecken för <t>. Förskjutningar i återgivningen av kvantitetsförhållandena har knappast heller ökat enhetligheten. Möjligen bör man lyfta fram stavningen av /v/-ljudet som följer de traditionella positionsvillkoren (initial, medial, final position) men där varje position tecknas mera konsekvent än i BirgU. Detta innebär att GVB:s betydelse som ortografisk riktningsgivare i det svenska språkets historia inte beror på dess egen inre enhetlighet utan på bibelns ställning som kanonisk text – och därför som ortogrfiskt mönster – inom den kyrkliga-religiösa kulturen.

5 Stormaktens skriftspråk

Det skrivna/stavade ordet uppfattades efterhand som ordets egentliga form. Boktryckarkonsten gjorde det möjligt att hitta i tryckta texter utan att alltid läsa dem från början till slut. Nu kom register, innehållsförteckningar och ordregister (konkordanser) som förutsatte standardiserad stavning. Enhetlig stavning framstod också som ändamålsenlig i de tvåspråkiga ordböcker mellan språk som så smått hade börjat utarbetas och tryckas. Bibelspråket blev stavningens riktmärke i det politiskt och religiöst alltmer enhetliga Sverige.

Rikets styrelse centraliserades mer och mer till huvudstaden. Kungens kansli var en viktig faktor för svensk skrift utanför den kyrkliga sfären, även om kyrkans texter fortfarande nog betydde mest för skriftspråkets standardisering.

Stavningen speglade mer eller mindre troget det talade språkets variation över tid (stavningen återger äldre uttal) och region (stavningen återger skrivarens dialekt men kanske inte andras). Här låg en del av svårigheten för dem som strävade efter en enhetlig ortografi. Dialekterna fortsatte att utvecklas också under nyare tid, kanske mer så än tidigare (Teleman 2007). Talspråket vid hovet och inom ämbetsmannaadeln i huvudstaden uppfattades gärna som i någon mening bäst och lämpligast som utgångspunkt för den talnära stavning som ju var själva idén bakom skrivning med alfabet. Påverkan mellan skrift och tal skedde inte minst via högläsning i kyrkliga och politiska sammanhang.

Vi har räknat med att ortografin under medeltiden inte var fastlagd i Vadstena kloster eller någon annanstans i några stavningsmanualer. Man hade fram till och med 1500-talet inte tillräckliga kunskaper om fonetik eller ortografi så som man hade i fråga om ordböjning (i latinet). Men nu i stormaktstidens begynnelse kom de första försöken att beskriva och reglera språk och stavning. Den som stod för dem i Sverige var den mångkunnige Johannes Bureus. Hans notater var en anspråkslös början på den svenska språkvetenskapen.

5.2 Bureus, grubblaren i kungens närhet

Stormaktstiden är känd för sin ideologiska strävan att ge det svenska språket en ärorik historia men också för ambitionen att göra svenskan till ett standardiserat språk, kanske efter latinets modell. En av dem som i varje fall försökte sig på den senare uppgiften var just Johannes Bureus.

Johannes Bureus (1568–1652) har kallats för den svenska grammatikens fader. Kanske hade ”farfar” eller ”farfarsfar” passat bättre eftersom de första egentliga grammatikorna skrevs först efter hans tid, dvs. under den karolinska eran eller rentav under denna periods slutfas. Men Bureus var onekligen intresserad inte bara av runsvenska och fornnordiska utan också av den samtida svenskans standardisering, och han gjorde en del försök att regelbinda skriften till båtnad för skribenter och tryckare. Tyvärr blev han aldrig färdig med sitt funderande över den svenska stavningen och han efterlämnade nästan inget tryckt alster i detta ämne. Hans ”Tabula orthographica” föreligger t.ex. bara som handskrift. Vi känner honom i dag mest från en rad smärre preliminära utkast där han ger fragmentariska upplysningar om samtida dialekter och råd om rätt svenska i skrift och tal. Bureus var visserligen en känd person i kretsen runt kungen, men det är osäkert om annars hans manuskript lästes av så många. Hans beskrivningar och kommentarer var osorterade och lösryckta, och han förefaller inte ha formulerat några egna grundprinciper för sig själv och än mindre resonerat sig fram till reglerna för det ordnade skriftspråk han strävade efter. De som kom i kontakt med hans skrifter (utg. av Hjalmar Lindroth 1911–12) blev nog därför inte så mycket klokare av dem.

Bureus begrundade ändå de flesta av den svenska ortografins besvärliga punkter: gemineringen av vokaler och konsonanter, digraferna med <h>, beteckningen av de palataliserade/affricerade /k/ och /g/ eller bruket av <ch> i ord som <richtig>. Han snuddade vid behovet av särskilda tecken för tjockt /l/ och /ŋ/. Allt detta är solidariskt studerat och vederbörligen redovisat av Lindroth i hans inte så lättlästa monografi om Bureus som ”grammatiker”.

En större text om svenskans stavning och grammatik skrev Bureus år 1636: ”Specimen primariæ linguæ scanzianæ”, men den har tyvärr försvunnit. Sista kända exemplar gick på auktion under 1700-talet. Vi vet numera inte ens om den handlade om den samtida svenskan eller bara om de nordiska fornspråken. Den enda mer handfasta tryckta texten om svensk stavning av Bureus är ”Runa ABC-boken” (1611) som behandlar ortografin på knappt ett par sidor. Man får här veta att svenskan har 9 vokaler och 19 konsonanter. Till vokalerna räknades <å, ä, ö> som Bureus alltså inte godtog som diftonger (vilket skedde hos en del andra som betraktade frågan genom sina de latinska glasögon). Siffran för konsonanterna tyder på att han räknade digraferna med <h> som enskilda bokstäver med var sitt ljudvärde. Bureus funderade också på möjligheten att uppfinna nya tecken för ljudvärden som inte hade några bokstäver i latinet eller grekiskan. Kanske avsåg han tecken för tjockt /l/ eller /ŋ/ men nog inte för det bakre /ʀ/ som på hans tid i Sverige och på andra håll mest betraktades som ett talfel. Han uteslöt de latinska <c>, <x> och <z> eftersom deras ljudvärden kunde becknas med bokstäver eller kombinationer av bokstäver som redan ingick i det svenska alfabetet.

I sin abc-bok nöjde sig annars Bureus med att lista problem som man enligt honom borde ägna sig åt i undervisningen. Huvudvärken överläts alltså på läraren:

<e> gentemot <ä>, <o> gentemot <å>
<ch> gentemot <k>
<d> gentemot <dh>, <g> gentemot <gh>, <t> gentemot <th>
konsonantiskt <j> gentemot vokaliskt <i>
konsonantiskt <v> gentemot vokaliskt <u>
konsonantiskt <v> gentemot <f>
enkla gentemot geminerade ”stavar”

En originell nyhet är – om jag tolkar Bureus rätt – att han i viss mån förordade morfologisk avstavning. Man skulle alltså sätta stavelsegränsen mellan stam och ändelse i svenskan. Tanken kommer tillbaka hos senare ortografer.

Av Tabula orthographica framgår det inte oväntat att Bureus vill hålla sig till den alfabetiska grundprincipen: varje ”hörligit läte” borde ha sitt ”särskilta synliga riktmärke characterem”, dvs. att det idealiska alfabetet borde vara ett strikt fonetiskt alfabet. Som vanligt tänjs principen också av Bureus som medger att det finns läten som stavas på olika sätt och bokstäver som kan beteckna olika läten. Bureus låter heller inte grundprincipen hindra sig att fundera på möjligheten av ett gemensamt alfabet för en rad språk som tyska, engelska, danska och svenska!

Det är den alfabetiska grundprincipen som får Bureus att förkasta stumma bokstäver och ”onödig” geminering. Han tycker också att <i> är onödigt för att markera affricering av /k/ och /g/. Däremot har han tydligtvis inte något emot att ha två s-bokstäver, så som vi känner från äldre och yngre frakturstil (och från grekiskan), ett kort <s> i ordslut och ett långt <s> annars!

Om Tabula orthographica hade blivit tryckt och allmänt spridd är det inte osannolikt att Bureus kunnat påverka 1600-talets ortografi till större enhetlighet. Men så blev det inte, och nu är Bureus texter mest av intresse som upplysningar om tidens talspråk och om hur man kunde tänka om språk i Europas kulturella utkant under hans tid. Det som svenska språkhistoriker framför allt har Bureus att tacka för är i stället hans utgåva av den fornsvenska ”Konungastyrelsen”!

Vi ska nu se lite närmare på hur två språkmedvetna skribenter hanterade svenska språkets stavning i en sorts uppslagsbok och i en flerspråkig ordbok.

5.2 Comenius' Janua linguarum i översättning av Ericus Schroderus (1640)

Comenius' encyklopedi Janua linguarum var en viktig text under 1600-talet. Den presenterade mänsklig – praktisk och teoretisk – kunskap på olika områden och gjorde detta i parallella texter på latinet och andra språk. Schroderus (d. 1639) gav ut boken (1640) på Keysers tryckeri med en kolumn tillagd på svenska språket. Schroderus var själv lexikograf och sannolikt mera medveten om språkets form än flertalet andra icke-teologiska skribenter. Vid sin död efterlämnade han ett stort ordboksmanuskript karakteriserat av Bengt Hesselman som den första ordboken över samtida svenskt språk. Tyvärr omkom Schroderus i unga år. Vännen Samuel Columbus skildrar hans död (i en En swensk ordeskötsel) så här:

> Han blev förd, stacker, av en häftig väderiling utav Norrbro i Strömen, i det han sent om en afton kom ifrån en god vän, och kan ske var något lustig, men damp som jag säger, i strömmen. Hans följe ville gärna upprätta honom, men för'n de sågo sig om, hade han kommit på ett kvarnhjul, där av han blev i hast sönderkrossad. … Schroderus tidige frånfall beklagar Loccenius i sine Antiqvitatibus SweoGothicis, och säger att om han hade fått leva, hade Sverge haft i honom en vacker karl till bokväsendet …

5.2.1 Tecken för vokaler

Som väntat är nu bokstaven <å> fullt etablerad och dragkamp råder mellan <o> och <å> för betonat kort /o/. Schroderus stavar <locka, rotta, rost, hopp, torr> etc. men också <mongfallige (v.s.a. <mång->), longe (v.s.a. <lång->), ottonde>. Med <å> skriver han t.ex. <ållon, förståndet, stång-, spång, månglare>.

Kort betonat /ɛ/ stavas olika i olika ord men vissa ord förekommer både med <e> och <ä>: <regnar, rägnet>, <enckia, änckia>, <skerfwar, skärfwar> och <wender, wänder>. <e> används ibland också trots ordets samhörighet med å- och a-ord som i <twetta, spenna>. Normalt stavas /jä/ <ie> i ord som <spielkar, fiellas, hielpa>, en tendens som kan iakttas också i andra äldre och yngre texter (ända fram till under 1800-talet).

Växlingen mellan <i> och <e> samt <u> och <o> i suffixen har i stort sett upphört, dvs. <e> och <o> har segrat som i <händer, tällier, becken> och <grytor, twegrepot>. Enstaka undantag föreligger med <u> som i <-wahrur>. Med <i> stavas vissa avledningssuffix som <-ig(h), -lig(h), -ing> efter uttalet liksom också i modern svenska.

Den latinska skrivtraditionen med växling mellan <v> initialt som i <vthan> och <u> medialt för kort /ʉ/ som i <bulta, stuckit> upprätthålls tämligen konsekvent. Långt /ʉ:/ återges i enstavingar ofta med <w> som i <liws, grws, siw>.

5.2.2 Tecken för konsonanter

/k/ tecknas normalt <k>, t.ex. initialt, men vissa ljudförbindelser stavas på annat sätt liksom tidigare:

/lk, nk, rk/	skielckar, brinckar, mörckret
/kt/	achta, slechte
/k:/	stycket, sträcker, smycken; men också: doch ’dock’, och ’också’

/t/ tecknas <t> men ibland särskilt i ordslut skrivs <th> som i <åth, sooth, någoth>. Hyperkorrekt används <t> i supinum/ptp utrum som i <fulbordat> ’fullbordad’, <fullendat> ’fulländad’ som i vissa andra samtida texter.

Dentalpronomen skrivs med <t> och <th> som i <thet, tu, tigh, tädan, thedan>. (Alltså inte <d> som i danskan och och i enlighet med det samtida vardagliga uttalet under 1500- och 1600-talen.)

Morfologisk stavning tillämpas när stam på <d> tar suffixet <t> som i <godt> (adj.), <skedt> (ptp), <lärdt> (sup.), <afskildt> (sup.).

<d> brukas oftare än <dh> i ord som tidigare haft tonande spirant: <skoda, bladen, wäder, wijd (adj.), förfärdighade>, men fortfarande stavas här ibland <dh> som i <wedh, sädh, widh (prep.), flodher>. Kanske hyperkorrekt eller för prydnads skull stavas /d/ med <dh> i ord som <brandh, tilredh (ptp)>.

<gh> är vanligt i ord med tidigare spirant som i <tagha, någhon, slagh, sigh, sannerligh> men också <g> brukas som i <frågar, -ligit, hagel, sig>.

Palatalisering av /k/, /sk/, /g/ framför främre vokal markeras sällan men möter dock någon gång som i <kiärr, kiärnan, kiöt, skielckar>. Normalt stavar Schroderus annars konservativt <kärror, känner, skerfwa, skärs, gespar, förgätenheet>.

/v/ stavas regelbundet i enlighet med följande exempel:

wara, swars
hafwa, gifwa
sielfwa
haff, loff

En mindre avvikelse från detta mönster är att <ff> fakultativt ofta dubblas liksom i ordslut också framför <w> som i <skoffwel, harffwa>.

5.2.3 Återgivning av kvantitet i betonad stavelse

Grundregeln från den latinska ortografien bibehålls som huvudalternativ. (Förbindelser med <h> och <ff> räknas härvid som enkla konsonaner.)

Lång vokal: frågar, synes	Kort vokal: kroppar, kunna
Lång vokal: wåt, wedh, staff	Kort vokal: rät, skal, bål
Lång vokal: så, må bestå	-

Men nu har som vi sett redan tidigare att detta system till viss del rubbats särskilt så att lång vokal optionellt anges med geminering eller med tillägg av <h> som när Schroderus stavar:

wååren, heele, meera; befahrat, fehlas, uhr (prep.)
soot, leek, röök; kohl, åhr
skee, gaa, ehoo, siöö, åå (subst.)

Dessutom kan geminerad konsonant liksom i medial position ange kort betonad vokal i enstaviga ord.

tunn, lopp, dagg, gull, lass, fått, båll, hatt

I sådana ord är sannolikt denna stavning den grundläggande för Schroderus (liksom i GVB), medan <ath, skal> etc.> är undantagsformer som ibland kan förklaras med ordens frekvens, svaga betoning och tunna egenbetydelse.

Inte ens den språkligt medvetne Schroderus undviker dubbelkonsonanter efter annan konsonant som <ck> (efter <l, n, r>) och i enstaka andra förbindelser som <lamppor>.

Schroderus var som sagt lexikograf men i hans utgåva av Janua linguarum har vi ändå granskat hans eget sätt att själv stava i löpande text. Vid mitten av 1600-talet utkom annars också vårt första större lexikon ”Lincopensen” som kan sägas vara en imponerande representant för medveten språkbetraktelse under stormaktstiden (1640). Författaren kunde liksom Schroderus bygga på två stora bibelutgåvor, GVB 1541 och GIIA-bibeln 1618. Han kunde också luta sig mot ett par ändringar i den offentliga ortografin under 1600-talet som har konstaterats av Svensson 1981 och Santesson 1997, ändringar som kanske t.o.m. Schroderus hade medverkat till. Vi återkommer i ett senare kapitel till stavningsnormerna i Lincopensen som vi ska jämföra med stavningen i en annan större ordbok tryckt hundraår senare, vid

mitten av 1700-talet, alltså några decennier efter den livliga språkdebatten under slutfasen av det karolinska enväldet och därmed efter den tid som omfattas av förevarande undersökning.

5. 3 Världsligt skrivande under 1600-talet, i tryck och handskrivna texter

Vi har allt skäl anta att kyrkligt skrivande var mera enhetligt än det världsliga. De flesta författare hade kyrklig utbildning och skrev om religiösa ämnen. Inte ens Andra läskunniga läste nog inte bibeln så ofta att de kunde identifiera och rätta sig efter dess stavning. Vi vet från stavningsdiskussionen vid seklets slut att det världsliga skrivandet bedömdes av vissa kvalificerade betraktare som rätt kaotiskt med avsende på stavning. Janua linguarum var visserligen inte ett religiöst verk men översättaren var ändå en språkligt bildad professionell person, så den är antagligen inte så typisk för andra skrivkunniga svenskar.

Här ska därför undersökas två andra texter som företräder världsligt skrivande. Först en snabb blick på en sekulär text över ett vardagligt ämne en kokbok som utkom av trycket vid seklets mitt. I den mån språket här rättade sig efter en eventuell norm var det i så fall närmast tryckeriet (Meurer) som stod för den standardiserande ambitionen. Den andra texten representeras av handskrivna privatbrev från en ung adelsman, Johan Ekeblad, med boklig utbildning och ambitioner, brev som han skrev från Stockholm till sin bror hemma i Västergötland.

5.3.1 Een lijten kockebook

Kokboken upplyser oss inte om vem som var dess författare, och vi vet inte om den är en översättning eller ett svenskt original. Standardiseringsgraden erinrar om Ekeblads brev. Boken är lättläst, eftersom den ortografiska variationen ligger rätt väl inom den fonematiska ramen. Här en förteckning över några ortografiska varianter:

eplen-äplen, fersk-färsk, ettikia-ättikia-ättika

lock-låck

sedhan-sedan, sudhna-sudna, sodhet-sodet

någhot-något, behaghar-behagar, laghom-lagom

ungt-vngdt (!)

miölck-miölk

hafwa-hafua, af-aff

kåhl-kål, löök-lök, feet-fet, skäär-skär, een-en

ett-eet,

ströö-strö, slåå-slå

Som väntat växlar stavningen av betonat kort /ɛ/ och valet av vokaltecken kan inte alltid motiveras etymologiskt. Man kan misstänka att stavningen antingen följer talad variation eller är lexikaliskt betingad. Här möter t.ex. <kenner, hwelfwas, twetta, hielpa> vid sidan av <ränsa, mäst, järn>. Liknande variation föreligger i ord med kort betonat /o/ som i <potta, lock, torta> vid sidan av <låck, trångt, ångan>.

Ändelsevokalerna verkar ha stabiliserats så att bestämd artikel har <e> som i <flesket, bladhen>, medan preteritum participet i starka verb har <in, it> som i <sudin, sudhit>. Skribenten stavar också <myckit> men <intet>.

De mediala spiranterna är nog på väg ut ur talet. Detta syns i växlingen mellan <d> och <dh> som i <späda, bloden, sodet> gentemot <skedhar, siudha, nedhan>. Alternativet <dh> dominerar och föredras i ordslut som i <brödh, godh>. Också <g> och <gh> växlar på liknande sätt som i <plägha, färdigh; slagh, deegh; skölgh> vid sidan av <lagom, tagna, färdigt>.

Palatalisering av /k/ och /g/ utmärks ej: <skedhar, skära, kött; gädda, förgät>. I stället för geminerat <k> skrivs genomgående <ck> som i <hacka>. Förbindelsen /kt/ stavas likaså systematiskt <cht> som i <sachta>. Skribenten upprätthåller stavningsolikheten mellan <och> ’och’ och <ock> ’även’.

I kokboken följs den konservativa traditionen med <t> eller <th> i dentalpronomenen som i <thet, thetta; tu, tå>. /t/ stavas ammars nästan alltid /t/ som i <tagna, erter>, men av någon anledning skrivs dock morfemet <vth-> som i <vthi, vthaff>.

/v/-ljudet följer de i GVB knäsatta huvudprinciperna: <wäl, wisp; hwijta, swart; skifwor, hafwa; rijff, korff, halff>. I enstaka fall skrivs /v/ medialt med <fu> som i <blifuer, häfua>. I prepositionen <af> stavas /v/ med enkelt <f> (vid sidan av <aff>).

Återgivandet av kvantitet kännetecknas av ambitionen att ange vokallängd med geminering mycket mer än i övriga här granskade texter. Medialt följs på det hela taget den latinska traditionen som i <gryta, potta>. Men också här gemineras inte

sällan tecknet för lång vokal som i <heela, hoopa hwijta, swr>. I enstaviga ord på konsonant tillämpas gemination av konsonanten när vokalen är kort och av vokalen när den är lång:

hull, fett, kött, lägg, håll, tryck, smått, täpp

sööt, reen, stoop, faat, steek, stryyk, wijn

I enstaka fall lämnas konsonanten ogeminerad: <skin, prop>. Dessutom skrivs med enkel konsonant i frekventa formord som <til, wil, man, kan, at>. På motsvarande sätt lämnas vokalen ibland ogeminerad som i <lät, smör, gör, godh, bär>. I få ord betecknas vokallängden med <h> som i <kåhl, åhr>.

I slutljud betecknas lång vokal med eller utan gemination som i <see, syy, slåå, ströö; slå, strö, trä, små, try>.

5.3.2 Ett brev från Johan Ekeblad till sin bror 1651

Redan av ett kort utdrag ur utgåvan (Allén 1965) kan vi se hur fritt den 22-årige adelsmannen stavar i brevet till sin bror den 6 augusti 1651:

> Näst all welfärds flitiga lykönskan kan iagh ike wnderlåtha att skriffua min k bror ett ord eller tu, till att låtha min k b förnimma att iagh nu i 2 påstedagar på rad inga breff, ther nedan ifrån bekommit haffuer, will doch ike annart förhåppas, att iagh iu medh nästa påst några tiender får, till hwad tidh min k[iäre] F[ar]k[iär] will göra min Saligh mors begraffning, på thett iagh migh wist inställa måtte, gud giffue att thett icke skedde altförsnart fordÿ så kunne iagh komma till att bliffua skikat med den portugisiska gesandten som reszer ennan 14 dagar land-wägen åth Götheborgh, iagh förwantar med nästa påst wisza tiender derom ifrån min kiäre bror, Eliest haffuer iagh reda skreffuet engång min k b till om en häst iagh haffuer fått aff Clasz tott, hwilken ähr här wthropat för den besta ringrännare i Stokholm iagh will, om gudh will, haffua honom med migh ther neder till att see om han behagar min k b emedan min k b sade sigh wilia haffua en god häst när iagh senste war där nedre, Jagh haffwer och för några dagar sendt en bösza tit neder med hemming trummetare om bror behagade att låta fråga ther-efter om han henne ike leffueerar från, thet ähr en smålenninge med brun ståk och 8 refflor, hon ähr migh giffuen för god iagh weet intet om sant ähr, Rätt nu på stunden fik iagh ett breff från syster anna Ekebladh med hennes kloka som hon haffuer sändt migh att låtha laga Eliest weet iagh intet nytt att *Avisera* min kiäre bror denna reszan wthan att Christer lilie ähr här och Rezser snart hädan, mörner ähr nu hädanrest och åth småland, han sade att han skulle strax han kommer ther ner sökia wp eder hwar i ähra, wy haffua mist en stor rod när wy miste honum och Clas tott som reszte igår sinkoosz åth finlandh sedan therifrån och åth liffland, tyskland, och seedan åth frankerike och Jtalien, här talas om att

> Dronningen skulle låtha komma ett wthskåt aff adelen med heela rådet till *Septembris* månadt för några synnerliga orsaker skull, om thett nu så bliffuer få wy see, ifrån the lybeskie traktaterna haffua wy att man menar thett skall snart bliffua ändat, och att *puncte*r[n]a wåra komma pålaken myket swåra före. k b hälsza min kiäre Farkiär på thett tiänstligste och Syster Margretha och bedia hänne låtha migh wetha hwad hon will haffua för sit *Commiss* […]

Ekeblad är nog en rätt typisk repesentant för stormaktens unga karriärister, sådana vilkas stavningsvanor Jesper Swedberg och Urban Hiärne några decennier senare ondgjorde sig över. Redan det korta utdraget företer ord som stavas olika: <ike-icke, låta-låtha, thet-thett, sendt-sändt>, så en fullt standardiserad stavning föreligger inte. Men på det hela betecknas ändå frekventa ord på samma sätt, när de kommer tillbaka, oavsett om stavningen följer generella fonografematiska regler eller ej. Detta gäller som vi kan se <iagh, migh, och, till, will, att, wy, åth, wth, ähr, ther>.

I fråga om de generella stavningskonventionerna kan man notera att Ekeblad stavar v-ljudet som man kunde vänta: <wist, swåra, haffua, breff>. Kvantitetsåtergivningen i flerstavingar stämmer i stort sett med latintraditionen även om han missar dubbelteckningen av konsonant i en del fall som <skikar, kloka, ike> och någon gång geminerar vokal i onödan som i <heela>. Som väntat förekommer i många fall geminering av både vokal och konsonant i enstavingar: <att, till, will> vid sidan av <skåt, stok> och <rad, god, iagh> vid sidan av <weet, ähr> men detta skedde redan i GVB. Av övriga stötestenar väljer han kanske helst <å> för kort /o/: <påst, ståk, håppas> och kanske <ä> för kort /ɛ/: <häst, rätt, färd>. Ekeblad tycks vilja ange palatalisering av /k/ i ord som <kiär>. Bortser vi från formorden föredrar han <g> framför <gh> i enlighet med tidsandan för /ʒ/ i ord som <behaga, dagar, laga> och samma sak i fråga om <d> och <dh> som i <hädan, neder, emedan, reda>.

Inte oväntat finns inslag av skrytstavning. I icke-initial position skriver Ekeblad sålunda dekorativt <th> för <t>: wthan, låtha, åth, wth>. Han verkar också vara svag för medialt <sz> för /s/ oavsett om en professionell skribent skulle ha brukat geminerat eller ogeminerat <s> som i <reszan, koosz, wisza, bösza, hälsza>.

Vad blir slutsatsen? Ja, hade Ekeblads breven blivit tryckta hade nog en del egenheter slipats bort, men på det hela taget är hans stavning ganska vårdad och enhetlig – även om hans regler knappast skulle ha tålt att upphöjas till ortografisk lag.

6 De karolinska språkexperterna beträder arenan

Under de allra sista decennierna av 1600-talet startade en intensiv stavningsdebatt. Bakgrunden var en rätt spridd uppfattning att svensk stavning i varje fall utanför den kyrkliga sfären präglades av en förfärlig oreda. Situationen i det kungliga kansliet beskrevs så här av Urban Hiärne i Orthographia suecana (s.10f):

> […] at man antog til Cantzelliets tienster en hoop ungt folk, de der hade ringa studier, och icke förstodo grunden, vthan skrefwe och raffsade så fram som det rann dem i sinnet; derpå följde, at man icke så noga ansade, om det war rett eller galit, allenast det blef snart färdigt. Hwartil sedan mycket halp, under de swåra krigstijder (såsom krijg och örligh alting föröder, alla wackra och lofliga konster och wetenskaper förqwäfwer och undertrycker) at all den förra flijt som ett onödigt ting förachtades; warandes man nögd, när syslorna medelst så stora förändringar dageligen ökades, at man hindte uth med arbetet, så at det war färdigt, hwad Secreteraren och Collegium fordrade: Deraf hände ock omsider at ibland 30 eller 40 woro neppligen tre som höllo ett, och at alt kom i willerwalla.

Också biskop Swedberg klagar över språkhanteringen i kanslier och domstolar i företalet till Schibboleth:

> När tijo Swenske skrifwa enahanda skrifft på Swensko, är then ene them androm fast olik. Äro doch alle födde i ett Swenskt land och ofta alt i en stad. (s. 21)

> Nu för tiden gå och söka grunden wid domstolar och almenna Collegier, är fåfengt. Ther skrifwer then ene så, och then andre så, ju hwar på sitt sett, effter sitt egit hofwud, eller som han i vngdomen hafwer hafft lär- och skrifmestare til; och, kanske, then war Tysk eller Fransos; ju war han ei kunnig, icke heller bekymmersam om then retta swenska skrifarten. (s. 39)

Detta var vad de språkpolitiskt aktiva ansåg under Karl XI:s tid. Språkfrågan var brännande aktuell eftersom kungen drev på och beställde omfattande offentliga skrifter som kyrkolag, kyrkohandbok, psalmbok och bibel. Förarbetena till nästa allmänna landslag pågick dessutom för fullt även om lagen inte kom att föreligga färdig och stadfäst förrän några decennier in på 1700-talet.

Möjligen överdrev personer som Hiärne och Swedberg det ortografiska kaoset i 1600-talets skriftspråk. Helt klart var att kyrkans folk som hade en given språknorm i Gustav Vasas och Gustav II Adolfs biblar stavade ganska enhetligt. Intressant nog stramades denna norm vid seklets mitt ytterligare upp, som Santesson (1988) har visat: då började man stava medialt /v/ med <fw> och man

slopade de mediala digraferna <dh> och <gh> till fördel för <d> och <g>. Hon visade dessutom att denna ändring faktiskt slog igenom tidigare i världsliga texter än i de religiösa.

Inte oväntat var dock de tryckta texterna bättre standardiserade än de handskrivna – och det var ju framför allt de senare som Hiärne och Swedberg hade ett gott öga till.

Kanslispråket hade redan tidigare fått uppleva ett språkvårdande ingrepp i en viktig detalj. Troligen på förslag av Schroderus och/eller Bureus (1568-1652) övergav det kungliga kansliet infinitivändelsen *-e* (som blivit mycket vanlig under 1500-talet men som vid 1600-talets början tydligen upplevdes som alltför dansk) till förmån för *-a* som bevarats i äldre svenska och i de flesta samtida svenska dialekter (Svensson 1981).

Teoretikerna under 1600-talets sista decennier var framför allt professor Ericus Aurivillius (1643-1702) i Uppsala och den kände mångsysslaren Urban Hiärne (1641-1740), men också andra bidrog med mer eller mindre insiktsfulla skrifter som professor Petrus Lagerlööf (1648-1699), komminister Nils Tiällmann (1652-1718), Johan Jakob Pfeif (1686-1740) och biskopen Jesper Swedberg (1653-1735).

Den högt respekterade kemisten och läkaren m.m. Urban Hiärne hade ett visst inflytande över stavningen i de offentliga texterna från tiden runt 1700. Också biskopen Jesper Swedberg hade agerat i stavningsdebatten runt sekelskiftet, även om han inte förrän 1716 fick tryckt sin bok Schibbolet, där han i vissa viktiga avseenden vände sig mot Hiärnes stavning. Egentligen höll Swedberg liksom Hiärne på den gamla bibelns ortografi men ville ändå förbättra den på vissa punkter och argumenterade ivrigt för sin sak. Hiärne hade tidigare inte presenterat sina åsikter i tryck men blev rasande över Swedbergs publicerade kritik och skrev sin Orthographia Svecana som i sin tur var riktad mot Swedbergs normeringsförslag.

Redan tidigare hade man börjat intressera sig för svenska språket, framför allt så att man ville berika dess ordförråd men också råda bot på den ortografiska villervallan. Kretsen runt Stiernhielm (1598–1672) och hans antikvitetskollegium spelade här en viss roll.

Också den unge och välartade poeten Samuel Columbus (1642–1679), som kommit tillbaka från en rundresa till Tyskland, Holland, London och Paris år 1678 hade liknande tankar. Han hade studerat tidens franska språkkritiker och tagit intryck av dem i valda stycken. I sin ungdom hade han deltagit i ett skönlitterärt kotteri i Uppsala och där blivit nära bekant med Urban Hiärne och var sedan assistent åt Georg Stiernhielm på Antikvitetskollegiet. Under tiden i Paris hade han sedan skrivit ett preliminärt manuskript om talad och skriven svenska som kom att

få titeln En Swensk Ordeskötsel. Efter det att han lämnat Paris hade han så kompletterat med synpunkter från den danske språktyckaren Peder Syv. Columbus behandlade i sin skrift de vanliga variationsproblemen med utgångspunkt i de allmänna principer som tillhörde det internationella allmängodset. Han dog dock kort efter hemkomsten och hans manuskript trycktes aldrig men spreds i handskrifter fr.o.m. 1679. Det originella hos Columbus var att han gärna gav upplysningar om talspråket och väl också att han tolkade principen om talets överhöghet radikalare än akademikerna inklusive Hiärne och ämbetsmännen i det kungliga kansliet. Att Columbus hade respekt också för de etablerade skriftspråksbruket har särskilt Modeer (1957) påmint om.

Även om Columbus värderade ”dagligtalet” som mönster för skriften var han klar över brukets makt och särskilt språkbruket hos landets elit och språket i vissa centralsvenska dialekter. Inte minst hänvisade han till ”domen i fina öron” vilket möjligen kunde göra enklare själar lite nedstämda om sina möjligheter att stava rätt. I sin översikt över den svenska språkforskningens historia ger Adolf Noreen, själv fonetiskt orienterad nystavare, en rangplats åt den sympatiske Columbus, trots att dennes otryckta ordeskötsel var alltför spretigt skriven för att få någon större betydelse som rikslikare för svenskarnas stavning (Danielson 1976, s. 55ff). De inblickar Columbus ger i tidens talspråk och dess sociala skiktning är i gengäld desto intressantare.

6.1 Ericus Aurivillius, juridikprofessorn i Uppsala

Ericus Aurivillius var professor i juridik, men han var dessutom genuint språkligt intresserad. Han har lämnat efter sig ett omfattande manuskript om svensk grammatik, men större spridning fick hans stavningshandbok Cogitationes, tryckt som en dissertation på latin 1693. Boken utgör såväl språkvetenskapligt som faktamässigt ett betydande framsteg. Bureus’ skriverier i ämnet hade varit röriga och amatörbetonade i jämförelse med Aurivillius’ utredning. Med Aurivillius börjar en ny tid helt enkelt.

Aurivillius syftade till att ge auktoritativa regler för korrekt skrift och uttal (”certis præceptis”) som kunde vägleda ungdomens lärare, i skolor och privat. Boken är på latin vilket tyder på att han räknade med påverkan i två steg, via den primära, latinkunniga målgruppen och vidare till de övriga svenskspråkiga skrivande.

Cogitationes är vår första systematiska rättskrivningslära som för det mesta resonerar om och motiverar ”præcepta” vare sig dessa direkt speglar det goda bruket eller söker bringa ordning i onödig variation. Tonen är akademisk och hövlig, och hans regler inleds ofta av ett ”mihi videtur”.

Svenskans stavning är ju alfabetisk, och en ortografisk handbok kommer därmed att till stor del handla om kopplingen mellan uttal och skrift, mellan fonetik och ortografi.

Aurivillius var tyvärr ingen fonetiker: hans terminologiska apparat är här torftig och vag och bygger inte oväntat mest på latintraditionen. Grundbegrepp är vox (ord) och syllaba (stavelse) samt de därav beroende vocalis (självljud) och consonans (medljud). Aurivillius ville hålla gränsen klar mellan vokaler och konsonanter och införde en uppdelning i vokaltecknet <i> och konsonanttecknet <j> liksom mellan vokaltecknet <u> och konsonanttecket <w> (ungefär som i dagens stavning <i> gentemot <j> och <u> gentemot <v>. Han skrev därför <j>, inte <i> efter initial konsonant: <djärf, gjuta, hjärna, kjortel, ljuga etc>. En viss hjälp vid formuleringen av sina stavningsregler hade han också av begreppen sammansättning (compositio) och avledning (derivatio).

När de enskilda uttalen ska beskrivas jämför författaren ofta med andra språk som latinet, tyskan eller franskan m.fl. Intressant är hänvisningen till bokstävernas uttal i latinet eller grekiskan vilket gör att professorn ofta går i cirkel, eftersom uttalet i den tidens latin var beroende av svenskan i stället för tvärtom. Vokalen <o> i sv. *sol* skulle alltså uttalas som i latinets *sol*, menar Aurivillius!

Vi ska se lite på hur Aurivillius försöker ange ljudvärdet för olika vokal- och konsonantbokstäver. En distinktion är mellan lenis (eller: mollis) och durus som ibland används på ett lite privat sätt:

	durus	lenis
<d>	dag	lada (i st.f. ladh)
<g>	gap	viga (i st.f. vigha); göma (i st.f. giöma)
<k>	kal	köpa (i st.f. kiöpa)

Distinktionen tänjs ytterligare:

<l>	lenis som i tyska, latin, grekiska; durus, crassus i vissa ord och vissa svenska dialekter
<r>	lenis, mollis (troligen spirantiskt) i slutet av enstaviga ord och medialt mellan vokaler i tvåstaviga ord; durus (troligen tremulantiskt t.ex. i slutet av tvåstaviga ord och medialt geminerat mellan vokaler)

Fonetiska distinktioner som kort-lång, tonande-tonlös, klusil-spirant finns inte i Aurivillius' verktygslåda. Men han tycker sig höra när konsonanten är lång, fast han då kallar den geminerad.

Knepigare är det förstås att beskriva vokalljuden. Så här gör han med <e> som enligt honom har trefaldigt uttal:

gutturalem och leniorem (som i *eld*)

lingvalem och altiorem (som i långt *ä* och i *engel*)

mittemellan (som i ändelsen i *dadel*)

eller <o>:

gutturalem och depressum (som *bo*)

altiorem 'högre' (likt *å;* som i *bock*)

mittemellan (troligen /8/; som i *lofwa*)

Det är som man ser inte alltid lätt att tolka Aurivillius´ uttalsanvisningar.

Hur förhåller sig då språkets ljud till bokstäverna? Aurivillius utgår förstås från den icke uttalade principen att i en alfabetisk stavning som den svenska ett och samma ljud ska betecknas med en och samma bokstav och omvänt. Men i verkligheten är saken inte så enkel, och därför kommer en manual som Aurivillius' liksom de andra kollegernas böcker om svensk ortografi nödvändigtvis att handla om hur och när grundprincipen måste frångås, delvis beroende på konflikten med olika andra grundprinciper.

Aurivillius finner naturligtvis att det latinska alfabetet som traditionellt används har en del bokstäver som är överflödiga eftersom deras ljudvärde kan betecknas med andra, oumbärliga bokstäver. Hit hör <c, q, w, x, z>. Men han accepterar dem ändå eftersom de är så fast etablerade i bruket och i enskilda fall kan användas för att undgå homografi.

Å andra sidan saknar det latinska alfabetet bokstäver som behövs för att skilja mellan olika relevanta ljud i svenskan. En lösning kunde då vara att skapa digrafer, dvs. fixa bokstavssekvenser som betecknar annars hemlösa ljud. Detta försöker emellertid Aurivillius undvika: hans ideal är ett ljud – en bokstav. Han väljer i stället att låta en föreliggande bokstav beteckna också det alternativa ljudet, särskilt när den fonetiska omgivningen ändå tydligt visar vilken uttalsvariant det är fråga om. Så t.ex. undviker han <dh> och <gh> i st.f. <d> och <g> mellan vokaler eller i ordslut. På samma sätt hanterar han de affricerade varianterna av /k/ och /g/ som han inte vill markera med tillägg av <i> framför den mjuka vokalen. (Som

stöd för de två uttalen av <g> hänvisar han till latinets <g> som på motsvarande sätt efterhand kommit att få två olika ljudvärden. <i> är en vokal och får här inte inskjutas eftersom den inte uppbär en egen stavelse, menar Aurivillius.) Nasalen <ng> ser ut som en digraf, men enligt Aurivillius beskrivning betecknas här en sekvens av två olika konsonanter där den första har ett variantvärde som kan utläsas ur den omedelbart följande kontexten <g>, dvs. <g> ungefär som <n> i sekvensen <nk>. (Det låter som om han menade att klusilen uttalades i ord som *ung*, men det kan väl knappast vara riktigt.)

Aurivillius' motvilja riktas också mot beteckningen <fw> (eller ännu värre <fu>) för v-ljudet mellan vokaler. Här var han radikal och hävdade att <w> i alla positioner var den tillräckliga och korrekta beteckningen eftersom ljudet var detsamma som i initial position.

I en del fall ger Aurivillius medvilligt efter för skriftbruket, och han verkar t.ex. acceptera <hl> som vissa skribenter börjat använda om det vi nu kallar tjockt *l*. Han funderar också på om det kunde vara praktiskt att införa särskilda diakritiska accenttecken för att beteckna när ett visst ljud avviker från bokstavens normala ljudvärde så som gångna tiders ortografer (t.ex. tyskar och islänningar) hade resonerat. Så sker med viss tvekan vid ord med /8:/ och de andra o-ljuden, som han menar teoretiskt skulle kunna åtskiljas med diakritiska accenter som ´ och ^.

Eftersom Aurivillius var övertygad om att varje stavelse har bara en vokal och eftersom han har definierat <w> och <j>, som tecken för konsonanter till skillnad från <u> och <i> så ger det sig självt att konsonantsekvenser som <hw-, qw-, dj-, bj-> ska stavas på detta sätt. Och naturligvis får man inte stava <hws>. Kopplingen mellan vokal och stavelse gör också att Aurivillius motsätter sig geminering av vokal för att ange vokallängd. Det ville han inte tillåta ens för att skilja homofona eller polysema ord åt. Man skulle alltså inte skriva annat än <se, sed, få, får>. Han svävar dock lite på målet här eftersom han medger att homofona ord av samma ordklass (som *våg* gentemot *wååg*, *lår* gentemot *låår*) kanske borde skiljas åt i stavningen – även om han är klar över att bara en liten och tillfällig del av homofonerna kunde särskiljas med geminerad vs. ogeminerad vokal. Som man kan vänta avvisar Aurivillius vissa personers vana att ange lång vokal, t.x. framför <r> med <h> (som i: <ähra, flehra etc.>.

Varken Aurivillius eller någon annan hade något emot att konsonant gemineras mellan vokaler (som i latinet), men han ville ha gemination av konsonant också i ordslut. Detta strider inte mot hans fonetiska princip, eftersom han anser att man kan höra att konsonantljudet är geminerat och därför: "quod ubicunque in ipsa pronunciatione geminata consonans exauditur, etiam geminata sit scribenda". Detta är samtidigt ett sätt att undvika att ord som uttalas olika kommer att stavas lika (trots att vokalen inte gemineras): vi får med Aurivillius' stavning <hat>

gentemot <hatt> (i stället för det oönskade <haat> gentemot <hat>). Denna åsikt företräds sedan med emfas också av Tiällmann och Swedberg.

Homografer ska förstås undvikas (inom ramen för vad de ortografiska principerna medger) men lika viktigt är det för Aurivillius att stavningen inte ska spräcka den morfologiska identiteten. Detta var sannolikt ett av skälen till att han tillät geminering av konsonant i enstavingar. Man skulle stava <hatt> eftersom det hette <hatt-en> och <hat> eftersom det hette <hat-et>, <fann> eftersom det heter <finn-a> och <vek> eftersom det heter <vik-a>. Adjektivens stavade neutrumform blir då regelbunden: <söt> gentemot <söt-t>, <het> gentemot <het-t>. Aurivillius' ovilja mot <f> för /v/ i enstavingars ordslut kan motiveras på liknande sätt om man, som han vill, stavar medialt /v/ med <w> så borde man skriva <håw> som i <håw-en>. Regeln att samma ljud ska stavas på samma sätt är förstås den överordnade principen. Här underförstås därutöver ”samma ljud i (former av) samma ord”.

Ortografisk diskussion utgår ofta från att den standardiserade skriften direkt kan avbilda ett talspråk som redan är enhetligt. Aurivillius insåg förstås att en sådan idealiserad situation är orealistisk. Ortografin etableras i en historisk miljö där talspråket varierar socialt och geografiskt etc. Aurivillius varken vill eller kan analysera läget närmare men utgår från att det finns bättre och sämre dialekter, vad han nu menar med det, och att skriftspråkets stavning ska kopplas till den ”bättre” dialektens uttal.

Lika viktigt för hans projekt är förstås språket i de skrivna texter som lästes och producerades i hans samtid. Aurivillius säger tyvärr inget sammanhängande om hur de inomlingvistiska och utomlingvistiska villkoren för skriftnormeringen ska hanteras i konkurrensen med varandra. Vi får nöja oss med att utläsa dem ur de skäl han anför för sina ”præcepta”.

Läst på mitt sätt är Aurivillius' Cogitationes ett av de klokaste ortografiska inläggen (av latinkunniga språkintresserade) under karolinsk tid. Man måste väl acceptera att han i vissa fall snarare pekar på problem än föreslår hur de skall hanteras. Det gäller särskilt stavningen av kort /ɛ/ med <e> gentemot <ä> och kort /o/ med <o> gentemot <å>. Här nöjer han sig med att ge några exempel där en full standardisering skulle kräva en bjudande någorlunda fullständig ordlista.

6.2 Vältalighetsprofessorn Petrus Lagerlööf, också Uppsala

Aurivillius' kollega Petrus Lagerlööf var professor i latinsk vältalighet och intresserade sig också för standardiseringen av det svenska skriftspråket. Hans rektor Olaus Rudbeckius hade talat sig varm för universitetsundervisning också på svenska, och Lagerlööf tyckte rimligt nog att studiet av svenska och vården av svenska vid universitetet med fördel kunde eller borde ske på samma språk. Han höll föreläsningar inom ramen för privata kollegier, och hans koncept liksom deltagarnas anteckningar finns kvar (delvis utg. av Hans Ronge m.fl.). Hans kvarlämnade texter visar ironiskt nog att bruket av svenska här var ett besvärligt företag. Han verkar sålunda ha talat om svenskans ortografi på ett ganska förfärligt makaronspråk. Men liksom Aurivillius skrev Lagerlööf också latinska dissertationer, och där uttrycker han sig både klarare och framför allt mera organiserat än i föreläsningsanteckningarna, så som man kan vänta sig av en man med gott rykte som vältalare. När vi ska bedöma hans roll i den ortografiska utvecklingen måste vi begrunda det faktum att hans dissertation på latin visserligen är pedagogisk och välgjord, men förstås inte begriplig annat är för latinkunniga, samtidigt som de svenskspråkiga handskrivna föreläsningsanteckningarna (som säkert hade en viss spridning) är osystematiska, röriga och fulla av motsägelser. Ändå var det nog de senare som under och efter hans livstid gjorde honom mest känd som språkvårdare.

Av kollegiekoncepten har två utgivits (Ronge m.fl.). Lagerlööf försöker där formulera stavningens principer, men tyvärr sker det som sagt inte särskilt systematiskt. Reglerna formuleras och analyseras inte i ett sammanhang i förhållande till varandra. Framför allt leder de inte till ett konsistent ortografiskt regelsystem.

Man kan vaska fram följande inte särskilt originella grundsatser ur Lagerlööfs underlag för kollegierna. Den första är förstås:

1. Olika ljud ska betecknas med olika bokstäver

   Om två ord har samma uttal (men olika betydelse) ska övriga principer gälla:

2. Ambiguitet undviks, dvs. ord med olika betydelse ska stavas olikt även om de har samma uttal.

3. Valet av stavning kan i sådana fall vägledas av etymologin, dvs. av ordens härkomst.

4. Om etymologin inte ger ledning bör man utgå från ord med besläktat innehåll och uttal.

5. Om det ”dagliga talbruket” varierar, äger det nogranna uttalet i ”politiores’” språk vitsord.

Lagerlööfs kollegier och föreläsningar ger framför allt listor på sådant som han och hans lyssnare inte tyckte om och som de ansåg vara exempel på den språkliga oredan i samtidens svenska. Men han var inte någon vare sig skarpsinnig eller energisk utforskare av det svenska språket. I stället för att söka formulera principerna och deras möjliga eller önskvärda konsekvenser för svensk stavning ger han tidigt upp och suckar konciliant över det obevekliga bruket. I etymologin är förstås hans förslag oftast tilfälliga, byggda på professorns egna idiosynkratiska associationer. Hans huvudvärk gällde särskilt stavningen av korta betonade vokaler, framför allt <e~ä> och <o~å>. Han förmår inte reda ut problemet med beteckning av lång och kort betonad vokal i enstavingarna utan nöjer sig med förslag om hur man kan undvika homografer: ibland görs detta genom vokaldubblering, ibland med konsonantdubblering. (Om Lagerlööf som språkvetare se Widmark 1997.)

I sin dissertation De linguæ svecanæ orthographia 1694) lägger Lagerlööf fram sina tankar på ett mer välordnat sätt. Det roligaste inslaget i denna bok är kanske dess sista kapitel där han tar avstånd från en del av de råd som han själv formulerat och motiverat i avhandlingens tidigare kapitel – dvs. det som respondenten förväntades försvara mot sin opponent under disputationsakten! Lagerlööf säger sig nämligen ha fått en skrivelse från ”illustrissimo viro” Johan Olivekrantz (sedermera generalguvernör i Balticum) där denne helt sonika dekreterar att /v/ medialt ska stavas med <f>, inte med <w> och att vokaler inte får gemineras!

Olivekrantz tillhörde kanslikretsarna som tydligen professorn hade respekt för. Därmed är vi inne på statsmaktens göranden och låtanden i ortografifrågan, och från och med nu är det Stockholm och inte Uppsala som är den intressanta scenen för språkförståsigpåarnas bataljer. Här handlar det om kanslikollegiet och en av dess viktiga aktörer, nämligen Urban Hiärne, som hade blivit mycket irriterad över Lagerlööfs kovändning i geminationsfrågan. (Se särskilt Hernlund 1883.) Men först om en annan spelare på den ortografiska planen.

6.3 Komministern Nils Tiällmann

År 1696 trycktes den första svenska grammatiken på svenska. Den var skriven av komministern Nils Tiällmann, i Stockholm. Han var imponerande påläst. Hänvisningarna till böcker på och om andra språks ortografi är här otaliga, och hade han inte skrivit på svenska kunde man ha misstänkt att han speciminerade för en lämplig professur i Uppsala. Någon stilist var inte Tiällmann och man har intrycket att han sågs lite över axeln av de andra, mer betydelsefulla aktörerna i branschen. Hiärne och Swedberg hade säkert läst honom, men de hänvisade sällan till honom och diskuterade inte hans förslag vare sig de var eniga eller oeniga med

honom. (För en närmare analys av Tiällmanns grammatik se Lars Wollin (red.), Tiällmannsstudier, 1984.)

Här ska jag inte gå igenom Tiällmanns rättskrivningshandbok i dess helhet, men det är rimligt att lyfta fram hans orddelningslära, eftersom han ur den härleder en klar ståndpunkt i två frågor som är genomgående problem i svenskans ortografihistoria. Vad han framhäver är den morfologiska orddelningen som stavningsprincip. Det hade redan Aurivillius gjort. Båda hade de nog inspirerats av tysken Schottel(ius). Tiällmann beundrade de svenska substantivens bestämda slutartikel som han med viss rätt såg som den svenska grammatikens mest karakteristiska drag.

Stavningen skulle enligt Tiällmann respektera gränsen mellan ordstam och suffix. Utgångspunkten för Tiällmanns resonemang var substantiv som *hatt-en, hat-et*. De skulle alltså inte avstavas som i latinet så att alltid en konsonant fördes till den senare stavelsen: *hat-ten, ha-tet*. Man skulle i stället se en gräns mellan verbets stamform (= imperativen) och tempusändelser *ställ-de*, *ställ-a* liksom mellan adjektivets stamform och dess genus- eller numerusändelser: *söt-t, söt-a*. (Han sätter sig alltså över fonetiken och förordar morfologisk stavning av adjektiv och particip på *-d* framför neutrum-*t god-t, föd-t*.) Detta leder direkt till en klar hållning i gemineringsfrågan. Någon geminering av vokalen behövs inte i ord som *hat* men väl av konsonanten i ord som *hatt*. Vad Tiällmann gjorde var att behandla behovet av geminering i ett sammanhang, medan hans föregångare gjort det besvärligt för sig genom att tala om geminerade vokaler på ett ställe och av geminerade konsonaner på ett annat.

På samma sätt löste Tiällmann i principfrågan om hur *v*-ljudet skulle skrivas. Självfallet skulle stammen behålla sitt slutljud oavsett om suffix följde eller ej. Om man skrev *haf* i obestämd form skulle man skriva *haf-et* i bestämd form. Aurivillius har tänkt på ett likartat sätt men stannat för <w> i dessa fall. (För ett modernt öga ser detta lika illa ut men var i själva verket den rimligare lösningen eftersom <w> initialt hade ljudvärdet /v/ (i samtida dialekter) som initialt kontrasterade mot /f/ tecknat <f>.)

Också på andra sätt var Tiällmann modern. Han föredrog <d> i de pronominella orden <den, du> etc. Han rekommenderade <k>, <g> utan <i> som ”fulcrum” i ord som <gädda, källa, sköta>. Han inte ens nämnde digraferna <dh> och <gh> vilket tyder på att han här ansåg att <d> och <g> redan landat som självklara tecken också om uttalet kanske ännu var ett annat än när bokstäverna stod initialt eller geminerat. (Se ovan om hur denna stavning hade vunnit terräng under 1600-talet (Santesson 1988).)

6.4 Kanslikollegiet och stavningen

I Stockholm planerades på kungligt uppdrag vid sekelslutet viktiga nationella textprojekt som en ny psalmbok och en ny bibel, och det kungliga kanslikollegiet fann det nödvändigt att utarbeta giltiga regler för svenskans stavning i statsapparatens textproduktion liksom för språken i de viktiga ideologiska texterna som skulle gälla i hela riket. Detta visade sig emellerid vara en svårare uppgift än ämbetsmännen från början hade tänkt. (Se härom särskilt Hernlund 1883.)

Den nye censorn Claudius Arrhenius (Örnhielm) som hade tillsatts 1689 skulle enligt sin arbetsbeskrivning, avgöra var gränsen gick för vad som fick tryckas och hur det skulle stavas. Men han visade sig till de högre ämbetsmännens förskräckelse vara något av en nystavare, dvs. en sådan som ansågs överdriva principen om stavningens beroende av talet (framför allt i fråga om bruk av <å> för kort betonat /o/).

Kollegiets grundhållning i stavningsfrågan var konservativ. Örnhielms ortografiska påfund stod alltså inte högt i kurs. Inte så mycket hände emellertid och 1693 togs frågan upp igen. Medlemmar i kollegiet hade då hört att professor Petrus Lagerlööf i Uppsala arbetade på en skrift om svensk ortografi och att också den välkände läkaren, kemisten och assessorn vid bergskollegiet m.m. Urban Hiärne hade tankar i denna sak. En kommission tillsattes men lyckades inte ta fram något stavningsförslag. 1695 utsågs därför en ny kommission där också Urban Hiärne och Petrus Lagerlööf skulle ingå. Rättesnöret skulle vara skrivsättet i 1618 års bibel och i kansliet under Axel Oxenstiernas tid. Ett förslag utarbetades snabbt och blev färdigt 1696. Hernlund anser nog med rätta att förslaget i stort sett var Hiärnes verk.

Karl XI hade redan 1691 och 1693 gett biskop Jesper Swedberg i uppdrag att se till att en ny psalmbok kom till stånd och blev korrekt tryckt. Swedbergs psalmbok hade sedan förkastats på teologiska grunder av Uppsalaprofessorerna, men också dess ortografi hade kritiserats. En reviderad psalmbok utarbetades, trycktes och kom i bruk 1698. Här syntes tydliga spår av Hiärnes ortografiska program. Men Swedberg som ursprungligen fått uppdraget hade – tillfälligt – varit avkopplad.

Inte heller Lagerlööf hade haft så stort inflytande över den stavningsnorm som till sist blev kanslikollegiets. Han verkar inte ha varit så pigg på att lämna universitetsbestyren i Uppsala utan nöjde sig med att skicka skrivna utkast till kommissionen, vilket gjorde att den manipulative Hiärne fick friare spelrum. (Hiärne hade dessutom blivit arg på Lagerlööf när denne i dissertationen 1694

ändrade sig i frågan om vokalgeminationerna, en hjärtesak för Hiärne.) Hiärne och den dåvarande censorn fick överinsendet över stavningen vid tryckningen av den nya bibeln, den s.k. Karl XII:s bibel (1703). Dessa herrar var emellertid båda överhopade av arbete och det blev si och så med den ortografiska konsekvensen också i denna nya statligt sanktionerade utgåva av bibeln.

Jesper Swedberg blev naturligtvis irriterad över ortografin både i den nya psalmboken och den nya bibeln. Han utarbetade därför en omfattande skrift om svensk stavning, Schibboleth, som troligen förelåg i manuskript redan 1701 men som inte blev tryckt förrän efter några år. Han var språkligt konservativ liksom Hiärne och kanslikollegiets medlemmar, men han hade särskilt i frågan om geminering av vokaler och konsonanter en annan hållning och råkade på kollisionskurs med Hiärne. När Hiärne fick tillgång (genom censorn?) till Swedbergs manuskript, författade han genast sin motskrift Orthographia Svecana, där han gjorde allt för att klä av och förlöjliga motståndaren. Båda kombattanterna var lika envisa som hetlevrade, och snart var ett ”bellum grammaticum” i full gång.

6.5 Jesper Swedberg, den envise biskopen från landet

Jesper Swedberg (1653–1735) hade redan 1701 utarbetat ett stavningsprogram som presenterades i tryck först i hans bok Schibboleth (1716). Han sade sig där följa den gustavianska bibeln utom i en sak – trots allt hade inte alltid de gamla rätt, som han då och då upprepade i sin resonerande text. Den viktiga nyheten var avskaffandet av de geminerade vokalerna, och det var här det skar sig som värst mellan honom och Hiärne. (En kortare version av Swedbergs stavningsprogram ingår också som del av hans svenska grammatik 1722.)

Swedberg åberopade stavningen i de ”bästa” språken (grekiska, latin etc.) där vokaltecken ej geminerades. Man borde följa principen att varje vokaltecken bär upp *en* stavelse som i *oombytelig, slående*. Som geminerade vokaltecken likställer Swedberg <ij> (för /i:/) och <w> (för /~~u~~:/) vilka därför också bannlyses som tecken för en stavelses vokal. Man skulle alltså inte skriva <frijd> eller <hws>.

Vidare borde homofona ord ha samma stavning. Homografi och homofoni var en naturlig sak i alla språk, och normalt såg man av sammanhanget vilket ord det var frågan om, menade Swedberg. Annars hade många argumenterat för geminering just eftersom den kunde göra det möjligt att undvika homografi, t.ex. i ordpar som *tal* och *taal.* Swedberg försvagar detta argument genom att visa hur svenskans homofona ord var så många och olikartade att homografin bara marginellt kunde undvikas genom geminering av vokalen i det ena ordet av ett homofont ordpar. Möjligen kunde Swedberg medge användning av <h> i ord med lång vokal som i

t.ex. *mål* och *måhl* för att undvika homografi. Men då satt man ändå på pottan när man skulle välja vilken stavning som skulle gälla i vilket ord: varför skulle *mål* ’språk’ särskiljas med <h> gentemot *mål* ’mat’ och inte tvärtom?!

Eftersom uttalet skulle styra stavningen, måste man givetvis skilja på ordpar som den moderna svenskans *mata* och *matta, mat* och *matt*. Lösningen blev för Swedberg geminering av konsonant för att ange kort vokal (i betonad stavelse). Detta var ingen nyhet i ordpar av den första typen där resultatet blev detsamma också i den traditionella, latinberoende stavningen. Kriget mot Hiärne gällde enstavingarna.

I brist på argument slår Swedberg helt enkelt fast att fördubbling av konsonant ”hörer til thet svenska språkets egenskap” och därför är ”omistelig”. Det egentliga skälet för geminering av konsonant finner dock Swedberg liksom tidigare Aurivillius och Tiällmann i morfologin. Böjda ord består ju av en stam, det lexikala ordet, som rimligen bör vara densamma i hela böjningen, t.ex. i ord som *dag, dagen, dagar, dagas* till skillnad från ord som *dagg, daggen*. Man skulle alltså här inte följa den traditionella avstavningen utan i stället en avstavning som följde morfemgränserna. Då får man förstås (av)stavning enligt följande:

infinitiv: hugg-a imperativ: hugg
best. f.: hugg-et obest. f. : hugg

Med denna stavning blir det naturligt för Swedberg att inte medge geminering av <f> annat än i ord som <straff>, medan slutkonsonanten naturligtvis i ord som <lif>, <lof> inte skulle fördubblas.

Om återgivning av vokallängd i oaccentuerad stavelse har Swedberg inte så mycket att säga – till Hiärnes förtrytelse (se nedan s. #), får man förmoda.

Om vokalernas stavning och uttal i övrigt ger Swedberg knappt någon ledning. Helt klart är dock att han bestämt förordar <e> resp. <o> för de korta vokalljuden. Han oroas inte av att en och samma bokstav kommer att beteckna olika ljud. Han räddar sin huvudtanke genom att säga att det är vokaltecknet + den i samma stavelse följande konsonanten som tillsammans betecknar det öppnare vokalljudet! Dock medger han möjligheten att stava mot huvudregeln om det föreligger tydlig släktskap med långt <å> och <ä> som i <mått> (jfr <mäta>) och <trädde> (jfr <träda>). Här kan ingen entydig fonografematisk regel formuleras, dvs. vissa ord stavas si och andra så, vilket regleras i lexikonet. (Swedberg höll också på med att utarbeta en ordbok som han skulle ha kunnat hänvisa till för besked i frågor som dessa. Den blev dock aldrig tryckt under Swedbergs livstid men är nu utgiven av Lars Holm 2009.)

Swedberg utpekar ett ljud i svenskan ”som ingen bokstaf fått hafwer”, nämligen /8/, och beskriver det som något emellan de vokaler som tecknas <o, u, å>. Han utgår från att läsaren vet vilket ljud han menar och ger exempel på ord med lång vokal, som han stavar med <o> eller <oh> som *hog, hohl, bohl, son, skoda* m.fl.

Swedberg är annars för det mesta konservativ i sina råd beträffande stavningen av konsonantljud.

> Behåll <w>, <fw>, <f> ungefär som i äldre stavning. Ljudet /v/ ska stavas <f> finalt och <fw> medialt, eftersom Swedberg här tycker sig höra [f] ”ehuru wel litet”.
>
> Behåll <cht> eftersom det bättre stämmer med det lena och ”saktfärdiga” uttalet än <kt>.
>
> Behåll <t> och <th> i de pronominella orden, som i bibelspråket.
>
> Behåll <hw>; Swedberg menar att /h/ hörs.
>
> Behåll <q> i <qw>.

Men i vissa avseenden rekommenderas också en ”modernare” stavning som framgår av följande lista:

> Skriv <d> och <g> i st.f. tidigare <dh> och <gh>.
>
> Skriv <i> efter k, g som i *kiöt, giöda, skiöt* eftersom där /i/ enligt Swedberg höres ”klarliga” liksom i *fierran, tiock, miölk.*
>
> Slopa onödigt <b> i ord som *kamb, himblar, hambna* och <p> i ord som *nampn, hempnas.*

Swedberg stramar vidare upp reglerna för <u>, <v> och <w> så att <w> reserveras som tecken för konsonant också i förbindelse med föregående konsonant som i <sw>, <hw>, <tw>, <qw>. Han säger sig tveka om man ska skriva <j> eller <i> efter initial konsonant men förefaller ha stannat för den traditionella stavningen med <i>. Vokalen /u/ anges på latinskt vis av <v> i början av ord och <u> annars.

Konstigt nog kommenterar Swedberg inte olika uttal av /r/ och /l/. De stavas som i latinet, menar väl biskopen.

Hiärne blev rasande när han läst Schibboleth som han med viss rätt betraktade som ett frontalangrepp på hans egen stavning. Hans svar blev som nämnts Orthographia suecana (troligen 1717). Hiärne presenterade där sin ortografi samtidigt som han kränkte sin motståndare på olika vis. Swedberg framställs här som provinsiell och

obildad, närmast som en lite trög lantlig pastor, som visseligen är kunnig i de bibliska språken men inte vet hur de samtida, moderna språken låter ute i Europa. Hiärnes skrift trycktes bara delvis; slutet saknas, troligen därför att censorn fann texten ärerörig. Swedberg svarade i sin tur Hiärne med en ny skrift Heders Förswar (1719) där biskopen efter bästa förmåga försökte kväsa sin kritiker. Hiärne gav sig inte utan författade en ny skrift Oförgrijpelige tanckar som än mindre föll censorn på läppen. Han tyckte uppenbarligen att dessa tankar var så till den grad förgripliga att han förbjöd tryckning av skriften, helt och hållet. (Manuskriptet är emellertid bevarat och har utgivits av Ohlsson 1991.)

6.6 Urban Hiärne, kemist, arkiater, byggare av talmaskin m.m. – en fläkt från stora världen

Urban Hiärne (1641–1724) var mycket språkkunnig, särskilt i de samtida europeiska standardspråken. Han var en god iakttagare och kan med viss rätt kallas Sveriges förste kvalificerade fonetiker, även om fortfarande mycket återstod för att han skulle förstå svenskans språkljud akustiskt och auditivt. Hiärnes försök att konstruera en talmaskin gjorde honom intresserad av den mänskliga talapparaten och av fonetikens artikulatoriska sida. Hans konservativa hållning i stavningsfrågan hade till följd att han underskattades av Adolf Noreen i hans översikt över svensk språkvetenskapshistoria (1903), t.ex. i jämförelse med Noreens favorit Samuel Columbus. (I modern tid har språkvetaren Hiärne ägnats en beundrande monografi av Stig Örjan Ohlsson (1992–1997).) För Hiärnes beskrivning och analys av dåtidens svenska uttal kommer här inte att redogöras. (Dessa frågor behandlas under jämförelse mellan Hiärne och de andra karolinska ortograferna i Ohlsson (1997).) Vi ska nöja oss med att skärskåda hans syn på stavningen. Han gjorde försök att skilja på stavning och uttal, bland annat genom att utöver begreppet bokstav också använda ”ljudstav”, men den gamla sammanblandningen spelar också honom spratt, t.ex. så att han inte sällan hävdar att en viss stavning *låter* bättre än en annan. Vad sägs t.ex. om följande passus där Hiärne talar sig varm för stavningen <ch>:

> Då *c* samanföges med *h* antager det een stor lindrighet, hwilket de fjolldierfwe och förståndige novaturientes uthsluta, och i stället för *h* settia *k* med ett hårdt och barbariskt liud: såsom *ackta, sackta* [...] i stället för *achta, sachta* […]. Således rasa de fram med alt *c* aspirato […] hwaraf Swenska språket, som af sigh sielf klingar temligen hårdt, blifwer här igenom mycket hårdare, sträfware och gröfre, med ett ganska obehageligit och stygt liud, hwilket lell med aspirato *h* lindras til behageligare uthspråk.

Liksom de flesta andra höll Hiärne på att lika ljud skulle stavas lika, olika ljud stavas olika. Som vanligt får han problem med de fall då olika människors uttal

skiljer sig och när även elitens uttal hamnat en bit ifrån den etablerade stavningen. Både Hiärnes och Swedbergs grundhållning var att stavning inte skulle ändras i onödan. Båda trätobröderna menade att just deras stavning stämde bäst med stavningen i Gustav Vasas bibel, inklusive de smärre ändringarna i utgåvan under Gustav II Adolf.

Hiärne var mera modern och rationell i sina ortografiska resonemang, medan biskop Swedberg drygade ut sin text väldeliga med ständiga hänvisningar till den kristna tron och bibelns budskap. Hiärne refererade lika ofta till uttal och stavning i de moderna språken. Inte alltid blir man klar över om de här exemplen nämns för att Hiärne vill skryta eller om de är menade som förebilder för svenskan. Det är som om han menar att de latinska bokstavstecknen har ett underliggande ”egentligt” ljudvärde som bör vägleda ortografin i alla språk. Ohlsson kallar denna ansats för ”cartesiansk” fonetik.

Hiärne formulerade först sina stavningsregler som en del av arbetet för kanslikollegiets stavningskommission. Mera fullständigt och resonerande kan man följa hans program i stridsskriften Orthographia svecana (troligen 1717), skriven som en dialog mellan den vise läraren Eustathius (≈ Hiärne själv) och eleven Neophilus. (När Hiärne hänvisar till Swedberg så får denne namnet Eusebius.)

Den stora tvistefrågan mellan Hiärne och Swedberg var som nämnts återgivandet av vokalers och konsonanters längd, dvs. när vokal eller konsonant skulle gemineras och när inte. Vad Hiärne eftersträvade var att hitta regelsystemet bakom stavningen i Gustav Vasas bibel och modifiera detta i någon mån så att reglerna blev helt konsekventa och entydiga. Hiärne var skarpsinnig och resultatet blev ganska invecklat.

Hiärne utgick från att vokalerna i princip hade tre existensformer: långa och korta (i ordstammar), mittemellan (i ändelser). Därutöver uppdelades vokalerna i tre grupper:

de som var långa i sig själva: å, ä

de som var korta i sig själva: i, e

de övriga (ancipes, neutrala): a, o, u, ö, y

Hiärne förutsatte klassisk stavelsedelning (avstavning), som i *gal-la, ga-la*, *gal*. Hans idé var att en följande konsonant i samma stavelse gjorde den föregående vokalen kort. Detta innebar att de i sig korta måste gemineras när de betecknade lång vokal som i *dee-la, fij-ka*, medan de övriga kunde lämnas ogeminerade: *ta-la, ko-ka*. I enstavingar med lång vokal behövdes inte geminering av *å* och *ä* medan de övriga vokalbokstäverna måste dubblas: *taal, kook*, *deel, fijn*. Hiärne diskuterar

olika undantag. <u> behövde inte gemineras i ord som <siuk> eftersom <iu> betraktas som diftong och därmed var i sig lång. I ord med medialt <dh> som <rödha> betraktas <dh> som digraf och hade därmed värde som *en* konsonant, varför stavelsegränsen går framför <d>.

Det starkaste skälet för vokalgemineringen var intressant nog ändelserna. Hiärne påminner om att ingen hade föreslagit att ändelsernas korta vokaler skulle stavas med geminerat <r> eller <t> i ord som <nickar, förlaamat>. Här blev därför ancipes korta framför konsonant i samma stavelse enligt Hiärnes huvudregel, medan de däremot måste gemineras i accentuerad stavelse: <*kaar, maat*> om man ville respektera grundprincipen att olika ljud skulle stavas olika.

Hiärne vill inte geminera slutkonsonanten i enstavingar med kort vokal och stödjer sin linje med en lista på ord på /-l/ och /-m/ ur bibeln: *til, wil, skil, fram, gram, skam* etc. I enstavingar som slutar på vokal är vokalen alltid lång. Han har inget problem med ord som *stå* (vokalen i sig lång) och *frij* (vokalen i sig kort) men måste medge geminering av ancipes i ord som *fröö* och *flyy* (vanliga i bibeln) och kunde motivera detta med likhet i ljud (med *sööt* och *bryyt*). (Men förstås inte med *söta, bryta,* skulle väl Swedberg ha påpekat). Att ange vokallängd med <h> är inget som Hiärne anbefaller.

Hiärnes gemineringsregler var så komplicerade att inte ens hans kompanjoner riktigt begrep vad det rörde sig om. Han kunde för övrigt inte alltid själv följa sina principer när han skrev (Ohlsson 3, 169).

Stavningen av vokaler var också på andra sätt besvärlig. Hiärne lyckades inte bringa någon pålitlig reda i stavningen av kort betonat /ɛ/ och /o/ även om han helst ville gynna <e> och <o> som defaultalternativen mot <å> och <ä>; de senare skulle bara användas för sådana ord som hade etymologiskt samband med ord vars vokal var säkert <a>, <å> eller <ä>: det heter alltså <välde> därför att släktskapen med <våld> var uppenbar. Hade man problem med etymologisk släktskap till andra svenska ord, kunde man också ta stöd i tyskan, föreslog Hiärne. Hiärnes linje är således på denna punkt rätt lik Swedbergs.

Liksom Tiällmann och Bureus tycker han att det svenska ändelse-<a> är bättre än det danskinfluerade ändelse-<e>.

I avsnittet om konsonanter är Hiärnes fonetiska beskrivning intressantast – hans utblick över de moderna språken är här till stor hjälp –, och stavningsförslagen är mindre problematiska. För Hiärne är <ng> en digraf och samma ljud stavas <g> framför <n> i ord som <hugna>. Om /gn/ ska betecknas sker detta med <ghn> eller <ggn> som i <moghna>, <huggna>. Hiärne vill däremot inte ha <h> som diakritiskt tecken i stavningen av ng-ljudet utan reserverar det i stället som del av den digraf som betecknar de spirantiska g- och d-ljuden.

En skillnad mot Swedberg och Aurivillius var Hiärnes mer försonliga hållning visavi <dh> och <gh>. Han menar att <h> här kan nyttjas för att ange spirantiskt uttal, vilket han finner mjukare och vekare, men lämnar i stort sett frågan öppen för skribenten att ta ställning till. Han nämner att man tidigare alltid stavat spiranten med <gh> i ord som <högh> men säger ingenting om motsvarande stavning mellan vokaler. Själv skriver han nästan alltid <d> och <g>, precis som Swedberg anbefaller. Mera enträgen är Hiärne i fråga om förbindelsen <cht> i ord som *sachta, richtig*, en stavning som för övrigt även Swedberg förordat. Också här rekommenderar han h-digrafen som mjukare och behagligare. Det förblir oklart om Hiärne vill reglera uttalet eller om det bara är ortografin han talar om.

I fråga om dentalpronomina får Hiärne problem eftersom han egentligen föredrar skrivning med <d> trots den gamla bibelns <t> som Swedberg talar sig varm för. Hiärne känner sig tvungen att acceptera <t> i ”gudhelige skrifter” samt i högre stil, för ”ålderdomsens wördnad skuld och efter Bibelens exempel”. Men d-stavningen är redan så etablerad att han inte tycker att ”en ensam person” (läs: Swedberg) objuden har rätt att proklamera <t>-stavning om det bästa alternativet. Hiärne menar alltså att <d> är lämpligast i ”medelmåttige eller ringare skrifter” ”för den behagelige lindrigheten skuld”. (Han skriver själv <d> i Orthographia Suecana.)

Till skillnad från Swedberg vill Hiärne inte markera palataliseringen av /k/ och /g/ framför främre vokal med <i>. Här bör man välja den mera ”manliga” stavningen som har historisk grund och tillämpas i den gamla bibeln. Man bör alltså enligt Hiärne helst skriva <gängse, köpa, skära> etc. Argumentet är etymologiskt: om det inte finns spår av /i/ i besläktade ord ska man inte sätta in det efter <k> och <g>.

Stavningen av /r/ berörs inte men väl uttalet. Hiärne noterar det bakre r-ljudet. vilket avfärdas som talfel och sägs bero på att tungan är för tjock eller för lam.

Stavning av /v/ med <w> rekommenderas eftersom det med tyskan överensstämmande bruket är så inarbetat. Han inser att uttalet av <w> urspungligen var som i engelskan (bilabialt) men att det sedan har sammanfallit med (det labiodentala) /v/. Hiärne vill också bibehålla uttalet /hw/ (gentemot andra tendenser i huvudstaden) och skydda det med stavningen <hw>. Det sägs inte direkt ut i Orthographia Suecana men Hiärne reserverar <v~u> som tecken för vokal, dvs. /u/.

Stavningen med <f> (på andra ställen än initialt och geminerat) för v-ljudet var nog en besvärlig fråga för Hiärne. Han vill inte att det dubblas annat än för att förkorta föregående vokal som i <straf-fa>. Digrafen <fw> diskuterar han faktiskt inte på allvar. Det enda besked han ger om medialt och finalt <f> är att det inte får gemineras, eftersom det då uppfattas som tecken för den föregående vokalens

korthet. Han säger dessutom att <f> ibland ”blöter” upp uttalet nästan som till ett *w* framför <l> eller annars i slutet av en stavelse. (Hiärne tycks ibland gilla det mjuka och civiliserade medan han i andra fall vill ha en era manlig stavning utan kvinnlig vekhet.)

Lite störande för en modern läsare – men tacksamt för trätobrodern Swedberg – är att Hiärne som nämnts inte alltid följer sina egna invecklade regler ens i de texter där han proklamerar dem.

7 Hur gick det sedan?

Jesper Swedberg blev som nämnts sårad av Hiärnes kritik och författade därför sin bok Heders förswar vars senare del han fick tillstånd att trycka (1719). Hiärne kom senare tillbaka med ännu en motskrift Oförgrijpelige Tanckar som dock inte fick trycktillstånd. Hiärnes gamla kamrater i kollegiet hade dött eller av andra skäl lämnat regeringskansliet, och de nytillkomna hade kanske mera sympati för Swedbergs lätt moderniserade stavning. Inte desto mindre fick Swedberg beskedet att den bibeltryckning som han själv planerade fick trycktillstånd endast om han stavade texten som 1703 års bibel. Statsmakten var emellertid nu under den inbrytande frihetstiden så försvagad att Swedberg ohindrad kunde trycka sin bibel med sin egen stavning. Hiärne var gammal och trött och lämnade alla sina uppdrag 1720. Han fick landshövdings titel vid avskedet.

För att ta temperaturen på ortografin i det svenska trycket under frihetstiden kan det vara lämpligt att granska 1734 års lag som motpol till den lagtext som under 1200-talet lade grunden till en svensk ortografi med latinskt alfabet. Vi ska också jämföra ortografierna i två ordböcker, en från mitten av 1600-talet och en som skrevs ett sekel senare, två texter från var sin sida om det mellanliggande sekelskiftets stavningsdebatt.

7.1 1734 års lag

Skrivning av svenska med latinskt alfabet började som vi sett med lagtext under 1200-talet. Under de följande seklerna har naturligt nog de religiösa texterna varit viktiga för stabilisering av skriftens ortografi. Inte minst gäller detta olika utgåvor av bibeln. Det är ändå rimligt att återvända till lagspråket och sluta periodgenomgången med en karakteristik av stavningen i den lag för hela riket som utkom 1734, efter förarbeten som påbörjats under karolinsk tid. Vid denna tid hade antikva börjat användas men lagen trycktes icke desto mindre i fraktur, vilket exempelvis förklarar att <w> fortfarande är normaltecknet för /v/.

Genomgången nedan koncentreras på några viktiga inslag i stavningen som diskuterades runt det föregående sekelskiftet. Här ser vi alltså en icke-kyrklig kanonisk text av samma tyngd som bibeln men avsedd för världsligt bruk. Vi ska konstatera att lagtexten på det hela taget följer den stavning som Swedberg föreslagit.

1. Stavningen av v-ljudet

Lagens standardiserade stavning manifesterar de seglivade fonografematiskt formulerade villkoren, dvs. <w> initialt <wäg> och efter konsonanter som <s>, <q>, <h> <t>: <oqwädinsord, swek, twägga>, medialt: <fw> <gifwes, tarfwas> och finalt: <f> (ej geminerat) <lof, half, arf>. Initialt <hw> är ohotat, dvs. kontrasterar fortfarande mot initialt <w>.

2. Stavningen av affricerat eller spirantiserat /k/, /g/

/g/, /k/, och/sk/ hade i viss fonetisk omgivning affricerats eller spirantiserats till tj- och sj-ljud. I vissa fall angavs det nya uttalet med digraf. Lagen är inte konsekvent: <kiöpa, skiäl, skiött> skrivs det vid sidan av <kärror, käre, tilkänna, skedde>. Och <gierning, giömo, giöres, begiäres, giödsel> skrivs vid sidan av t.ex. <gäst, gälde>.

3. Stavningen av /d/ och /g/ efter vokal eller av /g/ efter /r/ och /l/

<dh> eller <gh> används nästan aldrig, överallt skrivs <d> eller <g>.

4. Geminering av vokal och konsonant

I stort sett sker standardisering efter fonografematiskt formulerade villkor ungefär som i modern svenska. Lång vokal tecknas enkel i alla positioner, dvs. gemineras aldrig. Vissa lexikaliska undantag förekommer emellertid där vokallängd markeras med <h> i vissa ord: <åhr, fahran, wahror, mehn, muhlbete, mihl, kohl, fahlt, lahmt, föhr>. (Valet av <h> tycks gynnats framför likvida eller nasal.)

Att en betonad vokal är kort anges genom att följande konsonant gemineras, också i enstavingar: <sådde, träffar, locka, rätt, skedd, lott, topp, skatt>. I positionen mellan vokaler härrör denna stavning från fornvenskan (dvs. direkt från latinet. Den geminerade konsonanten i enstaviga ord har som vi sett proklamerats av bl.a. Swedberg några decennier tidigare i samband med att gemination av vokalen bestämt avvisats. Undantagen i lagen utgörs av ett antal korta frekventa strukturord som <then, thes, man, han, hon, at, skal, wil, til, skul, up, wän, almen>. En generell subnorm är att finalt <m> aldrig gemineras: <som>, <om>, <söm, ström>. Enstaka regelbrott förekommer som t.ex. i <aflop>.

Konsonantgrupp räknas antagligen som geminerad konsonant efter kort betonad vokal och gruppens första konsonant gemineras alltså inte <kant, holme, mark>. Undantag förekommer som i <kneckt>. Andra undantag: <styrcker, obetänckt> Det finns en tendens till morfologisk stavning, se nedan.

5. Stavning av (ev.) dialektalt /8:/

Lagen har oftast <o>: <boda, tola, lof, son, kona, wilkor> men undantag finns: <skåda>.

6. Stavning av kort betonat /o/

Kort /o/ som går tillbaka på /a/ skrivs <å>: <wåld, långt, hålla, ållon> men annars dominerar <o>: <locka, dotter, lott, brott, tomt, sommar, doch, stock>. Stavningen är i stort sett ”etymologisk”. (Variationen kan avspegla olika uttal men är antagligen till stor del lexikalt fixerad.)

7. Stavning av kort betonat /ɛ/

Även här spökar nog samhörighetsprincipen så att besläktade ord med /e/ respektive /a, å/ kan påverka stavningen av det korta /ɛ/ till <e> respektive <ä>, men för de mesta verkar här stavningen vara rätt tillfällig även om den möjligen av lagstiftaren uppfattas som lexikalt given för det enskilda ordet: <helso, begge, förderfwas, sielf, fierdung, spiell, siette, förstrecker> vid sidan av <hälft, twänne, järn, wärd, hända, fränders, mäste, gälda, fästa, nämndt, twägga, äggiade, rätt, slächt, fränder>. (Variationen kan avspegla olika uttal men är antagligen till stor del lexikalt fixerad.)

8. Stavning av /kt/

Konservativt stavar lagen /kt/ som <cht>.

9. /i/ eller /j/ efter initial konsonant

Lagen stavar konservativt, dvs. följer inte Aurivillius: <hionalagh, hielpa, siö, niuta, diupt>.

10. Pronomendental

Lagen har <tit, tädan, tå, äntå, them, the etc., ther, thy>.

11. Morfologisk stavning

Adjektiv och ptp i neutrum stavas <dt>: <ondt, wärdt, såldt>. Supinum stavas som som ptp neutrum: <giordt, undfådt>.

Det finns möjligen en tendens till morfologisk stavning så att man stavar ord med suffix på konsonant (som *-t, -te, -d, -de*) så att stammen stavas som oböjd efter modellen <full-t, viss-te>. Här är lagen dock inte konsekvent som man ser av ordformer som <ställd, inbygd, behålna>.

Ingen systematisk skillnad görs mellan ptp/adjektiv neutrum och supinum i starka verb där <-it> väljs: <belägit (adj), brutit, kommit (sup), förbudit, skrifwit (ptp). Fortfarande skrivs <-ligit>: <dugligit>

12. Särskrivning

Lagen sammanskriver normalt sammansättningar och avledningar men undantag finns ännu som t.ex. <af lop>.

7.2 Två ordböcker med 100 års mellanrum

Vår första omfattande tryckta ordbok var en tjock volym som omfattade latinska, svenska och tyska ord. Den var skriven av Jonas Petri Gotus i Linköping och tryckt 1640 (oftast kallad ”Lincopensen”, här benämnd L). Ungefär ett sekel senare utgav Jacob Serenius en engelsk-svensk ordbok, tryckt 1734 (här benämnd S). I båda ordböckerna finns också det svenska ordförrådet alfabetiskt ordnat med korta betydelseuppgifter. Mellan de här ordböckerna ligger alltså ett sekel och den livliga debatten runt sekelskiftet 1700.

Det är lockande att se efter om eventuella skillnader i ordböckernas stavning bär spår av debatten runt sekelskiftet. Den alfabetiska ordningen underlättar förstås excerperingen.

Men är då stavningarna representativa för sin tid? Nja, ordboksförfattare är ju mer språkligt medvetna än andra språkbrukare, inte minst eftersom de hanterar orden enskilt, som objekt vilka kan manipuleras och flyttas. Man kanske också kan misstänka att de påverkas av stavningskonventionerna i de andra språk som står i fokus för deras intresse. Lincopensen kanske därför har en mer latinpräglad ortografi och Serenius en mera engelskaktig. I inget av dessa språk fanns bokstäverna <å, ä, ö> som kanske därför skulle komma att missgynnas i exempelvis valsituationer som <å> gentemot <o> och <ä> gentemot <e>.

Vi ska ändå se lite på följande aspekter av stavningen som fångat språkvårdarnas intresse runt sekelskiftet 1700. Har debatten då satt några spår i ortografin några decennier senare?

1. Stavning av v-ljudet
2. Stavning av affricerat eller spirantiskt k, g, sk i ords början
3. Stavning av klusilt eller spirantiskt d och g mellan vokaler och i ordslut

4. Geminering av vokal och konsonant
5. Stavning av äldre eller dialektalt /8/
6. Stavning av kort betonat /o/
7. Stavning av kort betonat /ɛ/
8. Stavning av /j/ efter initial konsonant

1. Stavning av v-ljudet

Initialt överensstämmer L med S <wäl, wrida> och efter konsonant <swart, twål, hwit>. Ett undantag är L:s <qw> som följer hans huvudregel men bryter mot latinet, medan S:s <qu> följer latinet (och engelskan) men bryter mot regeln i de andra motsvarande fallen.

Medialt har båda ordböckerna det traditionella <f> + tecken för v-ljud. L har som väntat <fw> medan S har <fv> vilket kan bero på att han tänker i antikva fastän han skriver ordbokens svenska ord i fraktur.

Finalt har L konsekvent <ff> (haaff, halff, arff> medan S stavar modernare med bara <f> (haf, half, arf). L dubblar dessutom <f> framför <t> (safft) medan S har enkelt <f> (saft).

Både L och S har <hw> initialt i kontrast med <w> enligt ordens uttal i vissa dialekter eller lexikalt betingat som t.ex. hos Serenius med <hwal> gentemot <wal>.

2. ”Förmjukning” av k och g framför främre vokaler

Som vi har sett gav sekelskiftets ortografer här olika råd fastän man var klar över att något hade hänt i uttalet. Vissa ville stava fonematiskt (och konservativt) med <g, k, sk> medan andra ville låta uttalet slå igenom i stavningen med <gi, ki, ski>. Intressant nog väljer både L och S den förra konservativare stavningen, den som senare överlevde som norm: <känna, kött, gäst, gök, skära, skörd>.

3. Stavningen av spirantiskt /d/ och /g/ efter vokal och av /g/ efter /l/ eller/ r/

S brukar här konsekvent <d> och <g> i alla positioner:

leda, wed, igenmurad
taga, dag, swettig, elg, warg

L stavar <d> och <g> bara mellan vokaler men <dh> och <gh> i ordslut:

lada, taga
wedh, dagh, achtigh, wargh (men: talg)

Både L och S stavar ng-ljudet med <g> framför /n/ som i <wagn>.

4. Geminering av tecken för vokal och konsonant

Den stora frågan bland sekelskiftets ortografer gällde som vi sett geminering av bokstäver för att ange vokalens kvantitet i betonat enstavigt ord.

Här är S modern, dvs. han följer Swedbergs linje som sedan blev normen i svensk ortografi: <sota, sot, ko; skabb, tagg, tull, katt>. Undantag finns förstås. Dit hör ord på <m> (söm> och en del högfrekventa formord som <hon, han, then, up, at>. Prepositionen <till> skrev S med geminerat <ll> utom som förstaled i sammansättningar: <til->.

L:s stavning är här rätt kaotisk. I stort sett följer han latinsk ortografi vid återgivning av kvantitet i tvåstaviga ord som <mala, kalla> men det händer också att han här dubblar tecknet för lång vokal (<lååna, leeka, hwijla>) och trots att han dubblar konsonanten i enstaviga ord med kort betonad vokal (<skabb, tagg> etc.) verkar han helst också här dubbla tecknet för lång vokal (<maat, sool, göök, dyyr>). Både hängslen och livrem, alltså, under 1600-talet. Regelbundna undantag är enstavingar på <gh> och <dh> (ledh, modh). Trots att vokallängd inte skulle behövas i enstaviga ord som slutar på vokal dubblar han också här vokaltecknet: <koo, nyy, fröö>.

5. Stavningen av äldre eller dialektalt /8:/

Sedan länge användes <o> för /u:/ liksom <å> för det /o:/ som gick tillbaka på bl.a. /a:/. Ett nytt fonem /8:/, som var den kvarlevande varianten av förlängt fsv. /o/ förelåg dock ännu i många dialekter även om det på sina håll gått upp i /o:/ som sedan blev det allmänt brukliga prestigeuttalet. Det beskrevs av språkvetarna ibland som något mittemellan de ljud som tecknades <o> och <å>. En konservativ stavning av det nya fonemet (om man hade det i sin dialekt) var <o>.

L:s författare hade nog uttalet /8:/ och kunde därför stava konservativt med <o>. I enstaka ord hade kanske också han uttalet /o:/ och det var där mera naturligt att stava med <å>: <låge, bråte, påse>. Men annars stavas i L med <o>: <soffwa, loff, loffwa, hoff, skofwel, kohl, hol, hola, bohl, tola, moln, son, fogel, boghe, rogh, togh, skoda, troda, spor, don>

S stavar betydligt fler av de aktuella orden med <å>. Kanske beror det på hans dialekt eller på att uttalet /8:/ redan stigmatiserats som lantligt under det gångna seklet, medan de ”bättre” dialekterna hade /o:/: <råg, låge, tråg, råge, skåda, tråda, bål, spår, skåra, stråk, bråte, dån, påse>.

6. Stavningen av kort betonat /o/

De karolinska språkvårdarna var klara över att /o/ i en del ord gick tillbaka på gammalt /o/, medan det i andra utvecklats ur fsv. /a/ i vissa positioner. Om den stavande var medveten om släktskap med ordstammar där vokalen var <a, å> eller <ä> så borde man välja <å>, annars – i normalfallet – skulle ljudet stavas <o>. Det hände att man också – som Hiärne – tillrådde jämförelse med tyskan.

L följde kanske släktskapsreglerna även om han ibland trampade fel: <rotta, plåcka, stålt, fråssa>.

Också hos S är läget blandat. Framför allt är det dock påfallande att han så ofta stavar <o> där man kunde ha väntat <å>:

> wold, holla, skolla, wolla, wonda, spong, tong, song, stong, sprong, twong, long, trong, wrong, monga, stonga

Som man ser gick framtiden inte Serenius' väg. Det särsvenska <å> gynnades under 1800-talet i stället på bekostnad av det internationella <o> som tecken för /o/-ljud.

7. Stavningen av kort betonat /ɛ/

Läget erinrar om de villkor som bestämde stavningen av kort betonat /o/. Också här var två olika närliggande vokaler på väg att sammanfalla i många svenskars tal och det var osäkert vilket vokaltecken som skulle användas som i nusvenskans *sett* gentemot *sätt*, *enda* gentemot *ända*. Ingen ortograf hade föreslagit att bara den ena vokalen, dvs. <e> eller <ä>, skulle användas. En olikhet mot <o> ~ <å> var att <ä> fanns vid sidan av <e> inte bara i svenskan utan också i tyskan. Problemet var att vissa språkbrukare uttalade vokalen i ordparen på samma sätt i alla orden oberoende av ordens etymologi, medan andra spåkbrukare fortfarande hade olika uttal i olika ord och åter andra språkbrukares uttalsval kunde skilja sig från ord till ord utan samband med ordets uttal eller etymologi.

Rådet till språkbrukarna var här som vid stavningen av betonat kort /o/, dvs. släktskap med andra ord skulle visa vilken bokstav som gällde, t.ex. som i följande ord:

enda, enka	jfr en
flesta, mesta	jfr flera, mera
sett, vett	jfr se, veta
lett, snett	jfr led, sned

nämna	jfr namn
känna	jfr kan
längre	jfr lång
välja	jfr val

De här reglerna var fortfarande svåra att använda i en gemensam konsekvent stavning. Man kan t.ex. undra varför både L och S stavar med <e> i ord som *senda, wenda, messa, snell, berg* och varför båda har <ä> i ord som *lätt, räcka, gäst*. Samtidigt stavar de inte sällan olika, ibland kanske därför att den ena har kommit att tänka på någon motsvarighet i ett besläktat språk.

L	S
häst	hest
färgh	ferg
märgh	merg
säng	seng
wägg	wegg
slecht	slägt
rätt	rett

En intressant delnorm är den som säger att <e> ska väljas i positionen efter <i>, dvs. ofta i ord där vokalförbindelsen ofta uppstått genom gammal brytning. Den regeln följer båda:

sielf, hierta, hierne, jern, dierf

Men på det hela taget måste man konstatera att S i stavningen av kort betonat ɛ-ljud inte obetingat stavar mer konsekvent än L. Det verkar som om han var mera benägen att välja <e> liksom han hade större sympati för <o>. (Han tycks alltså ha undvikit de särsvenska bokstäverna till förmån för de ”internationella”.) I båda fallen hade faktiskt L den lösning som mest kom att likna nystavarnas program vid 1800-talets slut och som i stor utsträckning har överlevt i dagens stavning.

8. Stavningen av /j/ efter initial konsonant.

Här stavar L konservativt med <i> som i <hierta, liuga, biörn>, medan S konsekvent skriver <j> som i <hjerta, ljuga, björn>.

Var nu Serenius bättre eller i varje fall mera modern i sin stavning än Lincopensen? Hade stavningsdiskussionen under det gångna sekelskiftet avsatt några spår? Ja, kanske. Hit hör framför allt återgivningen av vokalers och konsonanters kvantitet där S följer Swedberg och därmed är mera modern. Lika framåtsyftande var S i stavningen med <d> och <g> i positioner där konsonanten möjligen var spirantisk och där L ännu har <gh> och <dh> i final position. Modern var också stavningen

av de affricerade /k/, /g/ även om där S överensstämmer med L, vilket kanske berodde på att ordboksförfattarna kom till samma slutsats, men av olika skäl: L var konservativ, medan S stavade pseudofonematiskt. En fråga där inte S hunnit längre än L var stavningen med <e~ä> respektive <o~å> för kort betonad vokal. Det gjorde visserligen inte senare stavningsnormer heller. Skillnaden var att normen först långt senare kunde läggas fast lexikaliskt i en allmänt respekterad normerande ordlista (SAOL).

8 Coda

Svenskans stavning tog sin utgångspunkt i det latinska alfabetet med dess bokstävers kanoniska värden. Många omständigheter har sedan bidragit till den alfabetiska ortografins ändringar och utveckling under de fyra à fem hundra åren som den granskade perioden omfattar. När det talade språket ändrades måste ortografin följa efter i trohet mot den alfabetiska grundprincipen. Stavningen ändrades när prestigedialekten uppfattades ha flyttat i riket, t.ex. från Götaland till landskapen runt Mälaren. Men stavningen ändrades också indirekt om den *inte* följde med talspråkets ändringar: bokstäverna fick nya ljudvärden även om orden stavades som förut. Stavningen ändrades ibland också därför att skribenter och språktyckare bytte stavningsfilosofi, t.ex. så att man ändrade synen på hur ljudenlig stavningen måste vara. Stavningen ändrades likaledes om man importerade ord vilkas stavning och/eller uttal behölls helt eller delvis. Ibland tog man också intryck av hur ett visst uttal stavades på främmande språk, dvs. själva stavningsregeln importerades, som en generalisering utifrån kända främmande ord. Även om inte den främmande stavningen generaliserades blev ju det mottagande språkets ortografiska regelystem ett annat om ordförrådet innehöll många importerade ord från t.ex. Tyskland, Frankrike eller England, ord som behöll sin stavning i svensk kontext. Dessa faktorer finns med som bakgrundsvetande men har inte direkt stått i fokus för min översikt.

Vi har sett en långsam utveckling i svenskans skriftspråk mot en alltmer standardiserad stavning. Vi har sett hur stavningen blivit ibland mera, ibland mindre ljudenlig. Konventionaliseringen av lexikaliskt betingade stavningar kan ha skett utan att nödvändigtvis standardiseringsgraden minskat eller ökat. Det hade varit lockande att i detalj med en ambitiös statistik följa den här processen från halvsekel tilll halvsekel men det har tyvärr inte här inte heller låtit sig göra.

Som avslutning vill jag här ge en översikt över den svenska ortografihistorien från 1200-tal till 1700-tal. Jag rekapitulerar de viktigaste händelserna och lämnar åsido en hel del detaljer som nämnts i det föregående. Dispositionen utgår i huvudsak från fonetiken men egentligen föresvävar mig ett underliggande system där enheterna är abstrakta i förhållande till distinktionen fonem och grafem – ungefär som författaren till den isländska första grammatiska avhandlingen hade.

1.1 Vokalerna och deras beteckningar

a) Långa betonade

För de nordiska omljudsvokalerna skapades särskilda beteckningar utifrån överflödiga latinska bokstäver redan under 1200-talet: /ä/, /ö/ och /y/.

De långa bakre vokalernas ljudvärden ändrades systematiskt och kraftigt i slutet av medeltiden. Ord som i fornsvenskan haft /o:/ och /u:/ behöll sina bokstäver trots ljudförskjutningen, medan en ny bokstav /å/ skapades och slog igenom fullständigt med Gustav Vasas bibel för det /o:/ som utecklats ur /a:/.

b) Korta betonade

Kort betonat /ɛ/ och /o/ fanns egentligen redan i latinet, där de stavades <e> respektive <o>, men de kom ändå att orsaka oro i svensk stavning. Ord med /e~ɛ/ hade olika etymologiskt ursprung och uttalades olika i olika dialekter och sammanföll andra. Slutet blev att delvis fri variation mellan <e> och <ä> rådde i stavningen eller så att de två stavningsalternativen konventionellt kopplades till olika ord. Denna situation rådde redan vid periodens början. Variationen mellan <o> och <å> blev aktuell först med tillkomsten av bokstaven <å> och det är först vid slutet av medeltiden och därefter som vacklande stavning i den här typen av ord uppstod. Problemet löstes inte förrän efter den behandlade periodens slut i och med att normerande ordböcker gjorde slut på osäkerheten.

c) Obetonade

Variationen mellan <a> ~ <e/æ>, <u> ~ <o> och <i> ~ <e> i böjningsändelser hade dialektal grund under medeltiden men reducerades efterhand så att <a>, <o> och <e> segrade. Huvudorsaken var nog att korta rotstavelser förlängdes och drog undan fötterna för vokalbalansen och därmed varianterna /u/ och /i/. Med GVB hade <e> och <o> genomförts i svenskt skriftspråk med undantag av några marginella fall. Bestämd slutartikel följde i stort sett övriga böjningsändelser, medan svarabhaktivokalen hade sin egen varierande stavning innan också den gick över till <e> i den mån den överlevde i det grammatiska systemet.

Varianten <e/æ> gentemot <a> fanns ursprungligen nästan bara i texter baserade på västsvenska dialekter. Under unionstiden och 1500-talet spreds åter varianten <e> i infinitiver, troligen via danska eller kanske tyska skrivare eller kanske med stöd i vissa svenska dialekter (e-mål). Skrivning med <e> kom på modet i det kungliga kansliet, men i början av 1600-talet försvannn den där plötsligt – kanske genom det första språkpolitiska ingreppet i den svenska stavningshistorien (Svensson 1981). Suffixvokalen <a> blev därmed snabbt ett särmärke för svensk stavning och svenskt standarduttal.

1.2 Konsonanterna och deras beteckningar

a) Klusilerna

/t/ stavades <t> som i latinet, men när /þ/, tidigare stavat <th> initialt sammanföll med /t/ kom <t> och <th> att variera fritt som stavning av /t/. Variationen stramades upp efterhand till förmån för <t> men kvarstod åtminstone i vissa ord som t.ex. <vth> 'ut' under hela perioden.

I uttal kom pronominella ord med initialt ursprungligt /þ/ att dels uttalas med /t/ och dels i vardagligt tal och i svagton uttalas med /d/. I stavningen bibehölls länge konservativt /t/ som högtidlig form efter GVB som i <tu, then, thå>. Som normalform i skriftspråket hör d-stavning i dessa ord 1700-talet till.

/k/ stavades i latinet <c> trots att alfabetet också upptog <k> (från grekiskan). <c> var vanlig beteckning i äldre fornsvenska men försvann i stort sett under yngre fornsvenska. Ett skäl var att bokstaven i det samtida latinet hade ljudvärdet /s/ eller /ts/ framför främre vokal.

Palatalisering av /k/ och /g/ framför främre vokal skedde redan under medeltiden och markerades ibland med <i> efter <k> och <g>. GVB stavade ändå konservativt utan <i>, men <i> användes ändå av vissa skribenter ända fram till 1700-talet. Ännu 1734 års lag hade flera exempel av typen <kiöpa, begiäres>.

Ljudförbindelsen /kt/ hade nog efter tyskan också uttalet [χt] och stavningen med <cht> rekommenderades av vissa ortografer och användes i 1734 års lag som i <hächte, plichte>. Distinktionen <och> gentemot <ock> genomfördes i GVB och har sedan dess stannat kvar i den svenska stavningen.

I stället för geminerat <kk> användes tidigt ibland <ck> som sedan blev normen i GVB.

b Spiranterna

Spiranten /þ/ stavades i äldre fornsvenska med <þ> både som tonlös initialt och som tonande medialt. I BirgU används normalt beteckningen <th> för tonlös spirant (initialt) och <dh> för tonande spirant (eljest). I stället för <dh> valdes efterhand också <d>. I uttalet segrade senare klusilvarianten, och i skriften blev troligen <d> norm under 1600-talet.

Den tonande velara spiranten /ʒ/tecknades tidigt <gh>, ibland <g>. Också här skedde antagligen en utveckling från spirant till klusil. I 1734 års lag har <gh> liksom <dh> försvunnit.

<h> hade i latinet blivit stumt men det fick redan från början av perioden sin funktion som spirant i de germanska skriftspråken (som i dagens tyska, engelska) i initial position. I svensk skrift användes <h> dessutom för olika ändamål rätt osystematiskt i förbindelserna <gh, dh, ch, ngh> och som ersättning för

vokalgemination. I stort sett hade <h> försvunnit som ornamentiv bokstav under 1700-talet. <hv> bibehölls fam till stavningseformen 1906.

Stavningen av /v/ är en komplicerad historia där olika bokstäver och digrafer varit inblandade: <v~u>, <w>, <f(f)>. /f/ kontrasterade fonematiskt mot /v/ initialt men i andra positioner var kontrasten upphävd. Redan vid periodens början var <f> genomförd i ordslut (eller morfemslut). Efterhand blev <w> efter lågtysk förebild normal stavning initialt, medan bruket av hybridbokstaven <v~u> fick en mera undanskymd position. (<w> hörde ihop med frakturstilen och ersattes med <v> under 1700-talet när antikvan infördes i trycket.) Återstod framför allt den mediala positionen mellan vokaler. Här valdes för danska och svenska förbindelsen <fw> och dess varianter som <ffw, fu, ffu>. Denna stavning dominerar i vadstenasvenskan och genomförs systematiskt i GVB. Reformförslag avvisades. Om <hv> se ovan. Stavningen med <v> för /v/ i alla positioner fick infördes med reformen 1906.

1.3 Kvantitet

Markering av kort och lång vokal i betonad stavelse var ett annat problem som inte fick en något så när hållbar lösning förrän vid periodens slut. Tre ordstrukturer var de viktigaste i spelet: (1) tvåstaviga med medial konsonant, (2) enstaviga med slutkonsonant, (3) enstaviga med slutvokal. I (1) hade redan latinet en fungerande lösning som kunde används för att ange kvantitetskontrast som i <kala> gentemot <kalla> (jfr lat. qualis, vallis). I (2) fanns inget färdigt koncept och våra svenska skribenter fick själva välja. De kunde geminera vokalen för att visa att den var lång (trots att vokaler aldrig geminerades i latinet) eller de kunde geminera konsonanten för att visa att konsonanten (men inte vokalen) var lång (ungefär som i (1) och de kunde slutligen göra båda delarna för säkerhets skull. Den stora striden i denna fråga kom att stå runt 1700. I enstaviga på vokal kunde inga funktionella skäl anföras för eller emot vokalgeminering men vokalgemineringsfalangen ville ändå gärna geminera här också för att visa vokallängden, medan de andra inte ville ha fler vokaler än en per stavelse. Som vi ser av 1734 års lag blev det alternativet med konsonantgeminering som segrade. Och vokalgemineringsalternativet övergavs helt och hållet.

1.4 Konservativ stavning gentemot förändrat talspråk

En viktig förändring av den svenska stavningen innebar det att stavningen av orden i många fall inte ändrades fastän uttalet förändrades i olika takt i olika dialekter under nysvensk tid. Standardiseringen behölls alltså fastän förhållandet mellan bokstav och ljud blev mera komplicerat. Här drabbades framför allt dels konsonantförbindelser som assimilerades till enkla spiranter och böjningsändelser som tappade sin slutkonsonant.

I det första fallet berördes /hv, hj, tj, dj, kj, gj, lj, sj, sk, skj, stj/ där den gamla fonematiska stavningen i GVB bibehölls. (Se t.ex. Noreen IV § 55, 57, 60, 61 och Wessén § 49, 108, 161, 162.) I de fall då en klusil assimilerades med ett följande /j/ blev resultatet i början antagligen en affrikata som sedan i många dialekter vidareutvecklades till en spirant /ç, j/. (I processen deltog också de palataliserade /k, g, sk/, se ovan.) Möjligen sammansmälte /hv/ först till en enhetlig spiant (rundat h? tonlöst w?) som sedan i de allra flesta dialekter sammanföll med labiodentalt /v/. Av de nämnda förbindelserna avskaffades <hv> först 1906, medan de andra som bekant gäller ännu i dag.

Också konsonantförbindelser med /r/ assimilerades i många dialekter till enhetliga konsonanter på olika sätt. Resultatet blev i dessa dialekter supradentaler eller (kakuminalt eller supradentalt) /l/ även om man fortsatte att skriva t.ex. <gård, kors, barn, porla>.

I det andra fallet berördes frekventa suffix som substantivets pluraländelser på -r, bestämd artikel på -t, bestämd artikel på -n, supinum på -t, preteritum på -de. Också här kom ortografin att i stort sett följa GVB.

2. Men historien var väl inte slut eller?

Under 1700-talet trycktes alltmer världslig litteratur och flertalet medborgare blev läskunniga. Huvudstaden fortsatte att spela en allt viktigare roll, också som språklig riktningsgivare för talspråket. Sverige var på väg mot att få ett talat rikksspråk.

Diskussionen om svenska språket fortsatte under 1700-talet. Vid seklets mitt skrev lektor Sven Hof (1703–1786) insiktsfullt om svenska språket, särskilt i boken om Svenska språkets rätta skrifsätt (1753). Han anlade där både fonetiska och sociolingvistiska aspekter. Olika tvåspråkiga ordböcker trycktes med uppgifter om svenska ords stavning och i viss mån också om deras böjning.

Redan tidigare hade det talats om tryckarnas roll för att upprätta en enhetlig stavning. Men det var framför allt fr.o.m. 1700-talet som tryckarna blev medvetna språkpolitiska aktörer. Med sin stora tryckeriverksamhet var t.ex. Lars Salvius (1706–1783) under andra halvan av seklet en viktig debattör och trendsättare. Det var han som i början tryckte Vetenskapsakademiens handlingar, och också senare verkade han som ambitiös och språkintresserad utgivare av världslig litteratur (Santesson 1986).

Svenska Akademien och Carl Gustaf af Leopolds (1756–1829) stavningsavhandling (1801) blev betydelsefull under 1800-talet. Leopold är kanske

mest känd för sin reglering av de franska lånordens stavning, men hans utredning innebar också slutsteget i utvecklingen mot ett fullt standardiserat skriftspråk i fråga om sådant som gällde stavningen av språkets inhemska ord. När man senare önskade eller genomförde ingrepp i stavningen var det inte fråga om att etablera standard utan om att modifiera den standard som Akademien proklamerat.

Fortfarande var de prestigefulla texterna viktiga som manifestationer av den ortografiska normen. Med Akademien i ryggen etablerades en skönlitterär nationell kanon som visade den ortografiska normen och ersatte Bibeln som språkligt riktmärke.

Ordlistor och ordböcker bidrog till standardiseringen av sådana stavningsdrag som inte kunde formuleras som rent fonografematiska normer som t.ex. stavningen av kort betonat /o/ och /e/ eller bruket av <v> genemot <hv> i ords början. Vissa svenska ordböcker fungerade som rikslikare för stavningen som Westes svensk-franska lexikon (1807). A. F. Dalins utmärkta ordbok (1854) kodifierade det svenska ordförrådet bl.a. på grundval av den svenska skönlitteraturen. När nästa sekelskifte närmade sig blev Svenska Akademiens ordlista efterhand det givna riktmärket för svensk stavning (och böjning). Efterhand kom framför allt dagstidningar och tidskrifter att fungera som bärare av en i princip enhetlig stavningsnorm.

Nationella gymnasier upprättades med svenska språket som ämne. Folkskolan gjorde svenska folket skrivkunnigt, och läroböcker i rättskrivning (med explicita regler) blev självklara inslag i undervisningen. Föreställningen om ett gemensamt rikstalspråk (använt i offentliga sammanhang) blev efterhand den givna referenspunkten för stavningsdiskussionen.

Under 1800-talets andra hälft utbröt en ny stavningsstrid. Först var frågan om svenskar, danskar och norrmän skulle skriva mera skandinaviskt men denna tanke bleknade i takt med att skandinavismen i övrigt inte längre var aktuell. Viktigare blev sedan kampanjen för en mera talnära stavning, där olika hållningar slogs för sin sak: de radikala nystavarna och de moderata reformvänliga mot de konservativa som ville låta språket sköta sig självt i händerna på de stora nationella skönlitterära författarna.

1700- och 1800-talens utveckling och stabilisering av ett standardiserat svenskt skriftspråk hör emellertid hemma i en annan bok, t.ex. Teleman 2003.

Litteraturförteckning

1. *De excerperade texterna*

YvgL = *Yngre Västgötalagen*. I: West-göta-Lagen. Utg. Av H. S. Collin & C. J. Schlyter. Stockholm 1827. Facsimile-edition utg. av Gösta Holm Lund 1976.

CodBur = *Codex Bureanus*. I: Fornsvenska legendariet SFSS 7. Utg. av G. Stephens1847, utg. V. Jansson 1938.

BirgU = *Heliga Birgittas uppenbarelser* SFSS 14. Utg. av G. E. Klemming.

KrLL = *Kristoffers landslag*. Utg. av C. J. Schlyter. Lund. 1869

ATb = *Arboga stads tänkebok*. Utg. Av E. Noreen och T. Wennström. SFSS 53, 1935ff.

GVB = *Nya testamentet i Gustaf Wasas bibel*. Utg. av Natan Lindqvist. Stockholm 1941.

Schroderus = Johannis Amos Comenii vpläste tungomåls dör. […] Härtil swenskan och itt fulkomligit register bifogat aff M. Erico Schrodero. Stockholm 1640.

Kockeboken = Een lijten kockebok hwarutinnan beskrijfwes, huruledes man allahanda spijs wäl koka och tilrätta kan. Stockholm 1650.

Ekeblad = *Johan Ekeblads brev till brodern Claes Ekeblad 1639–1*655. Utg. Av Sture Allén. Göteborg 1965.

1734 års lag = *Sweriges Rikes Lag, gillad och antagen av Riksdagen åhr 1734*. Tryckt Stockholm 1736. Facsimileupplaga Malmö 1941.

Lincopensen = Jonas Petrus Gothus: *Dictionarium latino-sveco-germanicum*. Linköping 1640.

Serenius = Jacob Serenius: *Dictionarium Anglo-Svethico-Latinum*. Hamburg 1734.

2. Referenslitteratur

Aurivillius, Ericus, 1693, *Cogitationes de Lingvæ Svionicæ recta Scriptura & Pronunciatione.* Uppsala

Beckman, Natanael, 1917, *Studier i outgivna fornsvenska handskrifter*. (SFSS 44) outg hss

Bergh, Birger, 1978, Latinuttal och körsång. I: *Årsbok för svenskt gudstjänstliv* 53. 6–12.

Brøndum-Nielsen, Johs., 1928–1974. *Gammeldansk grammatik i sproghisorisk fremstilling*. København.

Columbus, Samuel, *En Swensk Ordeskötsel*. Utg. med inledning och kommentar av Sylvia Boström (Nordiska texter och undersökningar 20.) Uppsala 1963.

Danielson, Sylvia, 1976, *Samuel Columbus' språkprogram i En Swensk Ordeskötsel* (Umea Studies in the humanities 9) Umeå.

Danmarks runeindskrifter 1942. Ved L. Jacobsen, E. Moltke, A. Bæksted, K.-M. Nielsen. Köpehamn.

Diderichsen Paul, 1937, Probleme der altdänischen Orthographie. In: *Acta linguistica scandinavica* 12, 116–169.

Ekholm, Ragnar, 1924, *Samuel Columbus. Bidrag till kännedomen om hans levnad och författarskap*. Uppsala.

Hammarström, M., 1925, Latinuttalet. I: *Eranos*, 35–50.

Haugen, Einar, 1972, *First grammatical treatise: the earliest Germanic phonology*. 2 uppl. London.

Haverling, Gerd, 2011–2012, Om latinets långa och levande historia. I: *Kungl. Vetenskapssamhällets i Uppsala årsbok* 39, 69–109.

Hernlund, Hugo, 1883, *Förslag och åtgärder till svenska skriftspråkets reglerande 1691–1739*. Stockholm.

Hesselman, Bengt, 1919, *Ortografiska reformer i språkhistorisk belysning*. I: Språk och stil 19, 121–149.

Hiärne, Urban, *Ortohographia Svecana*. [Saknar tryckår]

Hof, Sven, 1753, *Svenska språkets rätta skrifsätt*. Stockholm.

Hreinn Benediktsson (ed.), 1972, *The first grammatical treatise: introduction, text, notes, translation, vocabulary, facsimiles*. Reykjavík.

Kock, Axel, 1882, *Studier öfver fornsvensk ljudlära*. Lund 1882

Kock, Axel, 1906–1929, *Svensk ljudhistoria* 1–5. Lund.

Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder fra vikingetid til reformationstid, 1980ff, Artikeln om ortografi av Gustav Lindblad. København.

Lagerlööf, Petrus, 1694, *De linguæ Svecanæ orthographia*. 1694.

Lasch, Agathe, 1914, *Mittelniederdeutsche Grammatik*. Halle.

Leopold, Carl Gustaf af, 1801, *Afhandling om Svenska stafsättet*. (Svenska Akademiens handlingar ifrån år 1796. Första delen.)

Lindqvist, Natan, 1929, Bibelsvenskans medeltida ursprung. *Nysvenska studier* 8, 165–260.

Lindqvist, Natan, 1941, *Några huvuddrag i Gustav Vasas bibels språk.* (Uppsala universitets årsskrift 1941.) Uppsala.

Lindroth, Hjalmar, 1911–1912, *J. Th. Bureus, Den svenska grammatikens fader*. (SFSS 42.) Lund.

Loman, Bengt, 1988, Sprachliche Standardisierungsprozesse in Skandinavien. (I: *Sociolinguistica* 1988, 209–231.)

Modeer, Ivar, 1957, *Kommentarer till svenska riksspråkets historia*. Uppsala.

Nordisk kultur, 1931–1956, Samlingverk under redaktion av Johs. Brøndum Nielsen. Volymen om paleografi (1943). Stockholm.

Noreen, Adolf, 1903ff, *Vårt språk. Nysvensk grammatik i utförlig framställning*. Lund

Noreen, Adolf, 1904, *Altschwedische grammatik*. Halle.

Ohlsson, Stig Örjan, 1991, *Urban Hiärnes Oförgrijpelige Tanckar*. Lund.

Ohlsson, Stig Örjan, 1992, *Språkforskaren Urban Hiärne*. Lund.

Ohlsson, Stig Örjan, 1997, *Urban Hiärne and Cartesian linguistics*. Lund.

Olson, Emil, 1913, Till frågan om uppkomsten av den s.k. tredje svaga

konjugationen i svenskan. *Arkiv för nordisk filologi* 29, 215–235.

Peterson, Lena, 1989, *Svenskt runordsregister*. Uppsala.

Pfeif, Johan Jakob, 1713, *De habitu et instauratione sermonis svecani*. Stockholm.

Ronge, Hans m.fl. utg., 1999, *Petrus Lagerlöfs collegium 1691 angående wårt Swenska språks cultiverande*. Uppsala.

Schottelius, Justus Georg, *Ausführliche Arbeit von der Teutschen HaubtSprache*. 1663. Hrsg. von Wolfgang Hecht. Tübingen 1967.

Santesson, Lillemor, 1986, *Tryckt hos Salvius. En undersökning om språkvården på ett 1700-talstryckeri med särskild hänsyn till ortografi och morfologi.* (Lundastudier i nordisk språkvetenskap A:37.) Lund.

Santesson, Lillemor, 1988, Några förändringar i svensk ortografi under 1600-talet. I: *Svenskans beskrivning* 16 Volym 2. Linköping 1988. 401–414.

Seip, Didrik Arup, 1931, *Norsk sproghistorie til omkring 1370*. Osko.

Sjögren, Gunnar, 1949, *Om språket i de svenska bibelöversättningarna 1526–1541*. Lund 1949.

Skautrup, P., 1944–1947, *Det danske Sprogs Historie*. Vol 1 och 2. København.

Swedberg, Jesper, 1716, Schibboleth. *Swenska Språkets Rycht och Richtigheth*. Skara.

Swedberg, Jesper, *En kortt swensk grammatika*, 1722.

Swedberg, Jesper, [2009], *Swensk ordabok*. Utg. av Lars Holm. Skara.

Svensson, Lars, 1981, *Ett fall av språkvård under 1600-talet*. (Lundastudier i nordisk språkvetenskap A: 33.) Lund.

Sveriges runinskrifter, 1900ff, Stockholm.

Teleman, Ulf, 2002, *Ära, rikedom och reda*. Stockholm.

Teleman, Ulf, 2003, *Tradis och funkis. Svensk språkvård och språkpolitik efter 1800*. Stockholm.

Teleman, Ulf, 2006, Svensk talspråkshistoria: tempo och riktning. I: *Nya pespektiv inom nordisk språkhistoria*. Utg. Lennart Elmevik. Uppsala. 161–188.

Teleman, Ulf, 2010, Lågtyska lånord. Om stad och land i svensk språkhistoria. I: *Svensson och svenskan. Med sinnen känsliga för språk*. Festskrift till Jan Svensson. Utg. Gunilla Byrman. Lund. 331–341.

Tjäder, Börje, 1961, *Behandlingen av palatalt r i substantivens pluralformer under fornsvensk och nysvensk tid*. Uppsala.

Tiällmann, Nils, 1696, *Grammatica Suecana*. Stockholm.

Wendt, Bo-A, 1997, *Landslagsspråk och stadslagsspråk. Silhistoriska undersökningar i Kristoffers landslag*. Lund.

Wessén, Elias, 1997, *Studier över språket i Gustav Vasas bibel*. NSt 7, 251–263.

Wessén, Elias, 1958, *Svensk Språkhistoria. I. Ljudlära och ordbildningslära*. 5 uppl. Stockholm.

Weste, Erik Wilhelm, 1807, *Svenskt och fransyskt lexicon*. 1–2.

Widmark, Gun, 1997, Petrus Lagerlöf, Den förste svenske språkvårdaren. I: *Språk och stil* 7 1997, 59–84.

Widmark, Gun, 1998, *Den stora vokaldansen. Om kvantitativa och kvalitativa förändringar i fornvenskans vokalsystem*. Uppsala.

Wollin, Lars (utg.), *Tiällmannstudier* (Nordlund 4). Lund 1984.

Zheltukhin, Alexander, *Orthographic codes and Code-Switching. A study in 16th century Swedish orthography*. Stockholm 1996.